

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ

*Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός
και η Μικρά Ασία*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Αδράνεια και καταστροφή

Στα μέσα Φεβρουαρίου του 1922 ο Γούναρης έστειλε ένα αγωνιώδες μήνυμα στον Κάρζον που αποτύπωνε την αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων στο μέτωπο εναντίον της Ελλάδας. Οι Τούρκοι είχαν ενισχυθεί από τους μπολσεβίκους και ορισμένους Συμμάχους, σημείωνε ο Έλληνας πρωθυπουργός, προσθέτοντας ότι οι τουρκικές δυνάμεις υπερείχαν κατά 10.000 άνδρες και διέθεταν ανώτερο ιππικό και διπλάσιο αριθμό αεροπλάνων. Η χώρα είχε εξαντληθεί οικονομικά και το δάνειο στην αγορά του Λονδίνου δεν είχε ακόμα πραγματοποιηθεί. Ο Γούναρης συμπλήρωνε ότι η κυβέρνηση εξέταζε το ενδεχόμενο της απαγκίστρωσης προτού υποχρεωθεί να το πράξει από τη δύναμη των περιστάσεων.¹

Η απάντηση του Κάρζον, σύμφωνα και με τον Νίκολσον, ήταν κατώτερη των περιστάσεων, αλλά ο Βρετανός διπλωμάτης δεν αποδέχεται την άποψη ότι η απάντηση του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών συνιστούσε ενθάρρυνση για την παραμονή των ελληνικών δυνάμεων στην Ανατολία.²

Η βρετανική απάντηση πράγματι δεν ήταν ικανοποιητική. Ο Ραγκαβής σημείωσε ότι στο θέμα της εκκένωσης της Μικράς Ασίας δεν υπήρχε καμία αναφορά, αλλά «ενδότεραι αντιλήψεις» της βρετανικής κυβέρνησης θεωρούσαν πιθανόν η ελληνική κυβέρνηση να υπερέβαλλε τους κινδύνους, καταλήγοντας έτσι σε «πρώωρον απόφασιν» που θα διακύβευε όσα ήλπιζε να επιτύχει ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών στη συνδιάσκεψη ειρήνης. Ο Ραγκαβής παρατηρούσε ότι η βρετανική κυβέρνηση ήταν εσωτερικά αδύνατη και έτρεφε τη «φρούδη» ελπίδα ότι η στρατιωτική κατάσταση δε θα μεταβαλλόταν. Κατόπιν αυτού, συμπλήρωνε, ο μόνος τρόπος για εκκένω-

1. Γούναρης προς Curzon, 15 Φεβρουαρίου 1922, Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, φάκ. 25.

2. Harold Nicolson, *Curzon: The Last Phase 1919-1925. A Study in Postwar Diplomacy* (α' έκδ. 1934), Faber Finds, London 2010, σ. 266-267.

ση ήταν το τετελεσμένο γεγονός με την ανακοίνωση του χρόνου έναρξης της απαγκίστρωσης.³

Η ανάλυση του Ραγκαβή για τη στρατηγική της βρετανικής κυβέρνησης ήταν αρκετά εύστοχη. Αυτή δεν απέβλεπε πλέον στη διατήρηση της συνθήκης των Σεβρών, αλλά στην παραμονή των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία για όσο χρειαζόταν ώστε να επιτευχθεί η καλύτερη δυνατή διευθέτηση. Αυτό προκύπτει και από μια συνομιλία του Λούντ Τζωρτζ με τον οικουμενικό πατριάρχη Μελέτιο Μεταξάκη, ο οποίος ήταν βενιζελικός και εξ αυτού περισσότερο αποδεκτός από το Φιλελεύθερο Βρετανό πρωθυπουργό συνομιλητή. Κατά τη συζήτηση αυτή ο Λούντ Τζωρτζ απέδωσε μεγάλη σημασία στην εσωτερική πολιτική μεταβολή στην Ελλάδα το Νοέμβριο του 1920. Ήταν κάτι που συνέβαινε συχνά στις συζητήσεις Βρετανών αλλά και Γάλλων ιθυνόντων με τον Βενιζέλο και βενιζελικούς παράγοντες μετά την εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων το Νοέμβριο του 1920. Οι ίδιοι οι συνάδελφοί του στο υπουργικό συμβούλιο τον είχαν εγκαταλείψει, έλεγε με έμφαση ο Λούντ Τζωρτζ. Δεν είχε υπάρξει μεγαλύτερη ατυχία μετά το 1453 για τον Ελληνισμό από την ήττα του Βενιζέλου και την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Όταν ήταν στην εξουσία ο Βενιζέλος, σημείωσε ο Βρετανός πρωθυπουργός, μπορούσε να χρησιμοποιήσει τις αποθήκες μας και τους πόρους μας σαν να ήταν δικοί του – εκπληκτικός ομολογουμένως ισχυρισμός, αν λάβει κανείς υπόψη την τελευταία σημαντική επιστολή του Βενιζέλου προς τον Λούντ Τζωρτζ τον Οκτώβριο του 1920, με την οποία εξητείτο ακριβώς η οικονομική και υλική ενίσχυση της Ελλάδας προκειμένου να αναληφθεί το εγχείρημα επιβολής της συνθήκης των Σεβρών. Τώρα, προσέθετε ο Λούντ Τζωρτζ, οι συνθήκες είχαν αλλάξει και η Ελλάδα δεν μπορούσε να αναμένει ούτε πένα. Παρά ταύτα ο Βρετανός πρωθυπουργός ήταν ανήσυχος μήπως οι Γούναρης και Μπαλτατζής εμφάνιζαν στους Έλληνες την εικόνα μιας Ελλάδας εξαναγκαζόμενης από τη Βρετανία και τη Γαλλία σε απαγκίστρωση από τη Μικρά Ασία. Η αλήθεια όμως ήταν, έλεγε με έμφαση, ότι η Ελλάδα εξαναγκαζόταν να αποχωρήσει από τη Μικρά Ασία εξαιτίας του Κωνσταντίνου, ο οποίος είχε «πουλήσει» τους Συμμάχους στους Γερμανούς. Συνεπώς υπήρχε στην αφήγησή του ένα επιχειρησιακό στοιχείο, η ανάγκη να συνεχιστεί η συνεργασία του βρετανικού παράγοντα με το βενιζελισμό, καθώς και να διαμορφωθεί μια εύκολη ερμηνεία της αποχώρησης της Ελλάδας η οποία θα επέτρεπε την εξέλιξη της διπλωματικής διεργασίας σε ένα νέο πλαίσιο, εντός του οποίου η Αθήνα έπρεπε να

3. Ραγκαβής προς Γούναρη, αρ. 726, 22 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1922, Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, φάκ. 25.

εγκαταλείπει τη ζώνη της Σμύρνης. Ο Βρετανός πρωθυπουργός ρώτησε ακόμα τον πατριάρχη αν οι Έλληνες είχαν «μετανιώσει» για την ψήφο τους το 1920. Ο Μελέτιος απάντησε ότι ακόμα και η Παλαιά Ελλάδα είχε μεταβάλει απόψεις. Ο Λούντ Τζωρτζ προχώρησε στη συνέχεια στην παράθεση των βασικών σημείων του επιχειρησιακού του σχεδίου: Ο Μελέτιος, διαβεβαίωσε, είχε εκλεγεί νόμιμα και θα είχε όση βοήθεια μπορούσε να του παρασχεθεί από τη Βρετανία. Έπρεπε, τόνισε, να εργαστεί για την επάνοδο του Βενιζέλου. Το θέμα δεν ήταν η διατήρηση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Κατόπιν ο Βρετανός πρωθυπουργός αναφέρθηκε στο σχέδιο διεθνούς εποπτείας της Μικράς Ασίας από ένα συμβούλιο τεσσάρων, δύο χριστιανών και δύο μουσουλμάνων. Αν ο Βενιζέλος συμμετείχε σ' αυτό, θα «επιβαλλόταν στους υπόλοιπους», προσέθεσε. Ο Μελέτιος όμως επανήλθε στο εδαφικό και ζήτησε κάτι που έμοιαζε με πορεία αντίστροφα στη ροή ενός ποταμού: Δε θα μπορούσε η ζώνη της Σμύρνης να επεκταθεί ώστε να συμπεριλάβει και τις ακτές της Θάλασσας του Μαρμαρά; Επρόκειτο ασφαλώς για αίτημα αποκαλυπτικό της προσπάθειας του πατριάρχη να ενισχύσει το έρεισμα των ορθοδόξων και του πατριαρχείου. Ο Λούντ Τζωρτζ παρατήρησε ότι κάτι τέτοιο θα σήμαινε την αποστολή δυνάμεων, η οποία όμως δεν ήταν δυνατή. Επανήλθε σε αυτό που ανέμενε από τον Μελέτιο: Ο πατριάρχης έπρεπε να εργαστεί για την επάνοδο του Βενιζέλου. Ο πατριάρχης προσπάθησε τότε να προωθήσει τη φόρμουλα της αυτονομίας: Δε θα μπορούσε να διοριστεί ο Βενιζέλος κυβερνήτης της Κωνσταντινούπολης, ώστε να επαναληφθεί το προηγούμενο της Θεσσαλονίκης του 1916; Ο Λούντ Τζωρτζ επέμεινε όμως ότι αυτό που χρειαζόταν η Ελλάδα ήταν η επάνοδος του Βενιζέλου, χωρίς έτσι να ενθαρρύνει την όποια κίνηση της Εθνικής Αμύνης της Κωνσταντινούπολης. Συνεπώς το θέμα για το Βρετανό πρωθυπουργό ήταν αποκλειστικά η επάνοδος του Βενιζέλου, για τον οποίο προφανώς πίστευε ότι ήταν ο καταλληλότερος για να διαπραγματευθεί τη νέα συνθήκη.⁴

Η πολιτική ατμόσφαιρα στην Αθήνα γινόταν δηλητηριώδης και εσυζητείτο ακόμα και η πιθανότητα ανατροπής του κοινοβουλευτικού συστήματος. Η βρετανική πρεσβεία είκαζε ότι το πιο πιθανό αποτέλεσμα ήταν μια δικτατορία είτε υπό τον Μεταξά είτε υπό τον Στεργιάδη. Επίσης εσυζητείτο το

4. Exact Summary of the Conversation which the Prime Minister of Great Britain Mr. Lloyd George Had with HS the Oecumenic Patriarch Meletios Last Wednesday Morning (January 18) at n. 10 Downing Street, C 3281, FO 371/7584.

σενάριο του φθινοπώρου σχετικά με τη δυνατότητα του τελευταίου να ηγηθεί ενός νέου πολιτικού συνασπισμού, αφού ο ύπατος αρμοστής φερόταν να ήλπιζε να συγκροτήσει ένα νέο πολιτικό σχήμα το οποίο θα συγκέντρωνε στοιχεία και από τις δύο παρατάξεις. Στο πλαίσιο αυτό η διαφαινόμενη εσωτερική διαίρεση των Φιλελευθέρων μεταξύ μιας δεξιάς πτέρυγας, που αποδεχόταν το βασιλιά έστω και απρόθυμα όσο αυτός παρέμενε συνταγματικός, και μιας αριστερής, που ήταν απροκάλυπτα αντιδυναστική, μπορούσε να διευκολύνει τις εξελίξεις.⁵

Πράγματι, το Φεβρουάριο του 1922 δημοσιεύθηκε το «Δημοκρατικό Μανιφέστο», υπογεγραμμένο από επτά Δημοκρατικούς Φιλελευθέρους υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Ταυτόχρονα η βρετανική πρεσβεία εμφανιζόταν βέβαιη ότι η γαλλική πλευρά ενίσχυε υλικά τους Τούρκους εθνικιστές, ενώ γίνονταν πλέον και συζητήσεις για τις επιπτώσεις μιας ελληνικής ήττας, μεταξύ άλλων για την εκκένωση της Σμύρνης και την έξοδο Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Η γαλλική πρεσβεία από την άλλη πλευρά εμφανιζόταν να πιστεύει ότι οι Βρετανοί ενθάρρυναν την ανάληψη νέας εκστρατείας προς την Άγκυρα και ότι ενίσχυαν τους Έλληνες ηθικά και υλικά.

Στην πραγματικότητα όμως η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε εναγώνια αναζήτηση διεξόδου. Καθώς δεν αισθανόταν ισχυρή ώστε να προχωρήσει σε απαγκίστρωση, φαίνεται να ήλπιζε ότι οι Σύμμαχοι θα μπορούσαν να προωθήσουν ένα διακανονισμό υπό τον τύπο αναγκαστικής επιβολής όρων ειρήνης, ώστε η αποδοχή τους να παρουσιαστεί ως υποχρεωτική. Έτσι ο αναπληρωτής του Γούναρη κατά την πολύμηνη απουσία του τελευταίου τόνισε στον Αμερικανό επιτετραμμένο ότι οι Γάλλοι και οι Βρετανοί είχαν αποφύγει να επιβάλουν όρους που η ελληνική κυβέρνηση δε θα μπορούσε παρά να αποδεχθεί. Αναρωτιόταν επίσης, με δεδομένο το αδιέξοδο, για ποιο λόγο οι Σύμμαχοι είχαν ενθαρρύνει αρχικά την Ελλάδα να εμπλακεί στη Μικρά Ασία. Υπενθύμιζε ότι από τον Οκτώβριο η ελληνική κυβέρνηση είχε αποδεχθεί τη συμμαχική μεσολάβηση και ότι, με δεδομένη και την κακή οικονομική κατάσταση, το αδιέξοδο έπρεπε να σπάσει. Το συμπέρασμα που έβγαλε αβίαστα ο Αμερικανός επιτετραμμένος στην Αθήνα ήταν ότι οι Γάλλοι και οι Βρετανοί βρίσκονταν σε σκληρή αντίθεση μεταξύ τους και ότι οι Γάλλοι θα υποστήριζαν τους Τούρκους εθνικιστές και θα αντετίθεντο στον Κωνσταντίνο σε κάθε σημείο. Από την άλλη πλευρά, οι Βρετανοί, παρατηρούσε, αν και εξεδήλωναν θαυμασμό για τον Βενιζέλο, είχαν

5. Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 19 Φεβρουαρίου 1922, C 2493, FO 371/7584.

επιτύχει «ήσυχα» πολύ καλές σχέσεις με τους βασιλόφρονες. Από στρατιωτική άποψη εντούτοις, στο μέσο του χειμώνα, δεν ήταν δυνατή η επανάληψη των συγκρούσεων και η αμερικανική πρεσβεία θεωρούσε ότι καμία πλευρά δέν μπορούσε να αποκτήσει πλεονέκτημα. Οι αριθμοί έδειχναν βέβαια ότι η Ελλάδα είχε υπερβεί τις δυνατότητές της, καθώς διατηρούσε υπό τα όπλα 310.000 άνδρες, εκ των οποίων οι 200.000 στη Μικρά Ασία. Οι πληροφορίες από το μέτωπο ήδη ανέφεραν ότι η πειθαρχία είχε χαλαρώσει ως συνέπεια της μείωσης του κύρους της κυβέρνησης. Ο αριθμός των λιποταξιών ήταν μεγάλος και εκτιμάτο ότι θα ήταν ακόμα μεγαλύτερος αν μεταξύ της Μικράς Ασίας και της κυρίως Ελλάδας δε μεσολαβούσε η θάλασσα, που δυσχέραινε την επιστροφή των στρατευμένων στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Επίσης ο εφοδιασμός ήταν δυσχερής, καθώς η έλλειψη πόρων δεν είχε επιτρέψει την αγορά βασικών ειδών. Στο σημείο αυτό ο Αμερικανός επιτετραμμένος παρέθετε αντιφατικές υποθέσεις. Μία προεξοφλούσε ότι η κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα όταν ο δυσσαρεστημένος στρατός θα επέστρεφε στη χώρα. Υπήρχε όμως και η αντίθετη εκτίμηση, ότι οι στρατιώτες είχαν τόσο μεγάλη επιθυμία να επιστρέψουν, ώστε δε θα δημιουργούσαν προβλήματα ακόμα και αν οι Φιλελεύθεροι επεδίωκαν να αξιοποιήσουν την κατάσταση. Το συμπέρασμα της αμερικανικής πρεσβείας ήταν ότι δεν μπορούσε να προδιαγραφεί αν ο βασιλιάς θα κατόρθωνε να αντιμετωπίσει τη θύελλα. Εξακολουθούσε πάντως να είναι δημοφιλής.⁶

Το Μάρτιο επρόκειτο να αναληφθεί και να αποτύχει η τελευταία αξιολογή διπλωματική πρωτοβουλία των Μεγάλων Δυνάμεων για την εξεύρεση πολιτικής διευθέτησης του ζητήματος. Η συνδιάσκεψη συνεκλήθη στο Παρίσι, μετά από ισχυρή πίεση του λόρδου Κάριζον προς τους Γάλλους. Προβλεπόταν μια διευθέτηση στην Ανατολική Θράκη όπου η συνοριακή γραμμή θα ήταν αυτή του Αίνου-Μηδείας. Οι Έλληνες θα παρέμεναν στη χερσόνησο της Καλλίπολης, αλλά θα αποχωρούσαν από τη Ραιδεστό. Στη Μικρά Ασία η διευθέτηση ήταν ακόμα δυσμενέστερη για την Αθήνα, καθώς αναγνωριζόταν η τουρκική κυριαρχία σε όλη την Ανατολία και προβλεπόταν μόνο θεωρητική εγγύηση των δικαιωμάτων των χριστιανών. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι θα παρέμεναν στη διακριτική ευχέρεια των Τούρκων. Παράλληλα εξητήθη από την Αθήνα η πλήρης αποχώρηση του ελληνικού στρατού, μετά όμως από τη σύναψη και την τήρηση ανακωχής, και έως ότου γίνονταν αποδεκτοί από τα δύο μέρη οι προκαταρκτικοί όροι της συνθήκης ειρήνης. Το γεγονός ότι δεν προβλεπόταν οποιαδήποτε προστα-

6. Caffery (αμερικανική πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, 28 Φεβρουαρίου 1922, State Department Decimal Files 1910-1929, 868.00/278.

σία για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, καθώς και το ότι οι Τούρκοι απαίτησαν την ταυτόχρονη με την υπογραφή της ανακωχής εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό οδήγησαν την ελληνική πλευρά να αποτρέψουν στην απόρριψη της συμμαχικής πρότασης. Όπως εξήγησαν στο Βρετανό πρεσβευτή στην Αθήνα οι Γούναρης και Μπαλτατζής, η αποδοχή των όρων αυτών θα οδηγούσε στην έξοδο των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία σε συνθήκες πανικού, κάτι που θα σήμαινε την καταστροφή της Ελλάδας, ενώ και η εγκατάλειψή τους έθετε ηθικά και πολιτικά θέματα που δεν ήταν δυνατόν να αγνοηθούν.⁷

Το ενδιαφέρον του βρετανικού παράγοντα είχε κινήσει και η δραστηριότητα της Επιτροπής Εθνικής Αμύνης της Κωνσταντινούπολης, η οποία, υπογράμμιζε η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα, βασιζόταν στην υπόθεση ότι η επικράτησή της θα επέτρεπε στην Ελλάδα να εξασφαλίσει από τη Βρετανία καλύτερους όρους για το μικρασιατικό ζήτημα. Αλλά, και αυτό ήταν ερώτημα καίριο που έθετε ο ίδιος ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα, η Βρετανία θα μετέβαλλε πράγματι την πολιτική της, η οποία υπαγορευόταν από γενικότερες σκοπιμότητες;⁸

Η απάντηση του Foreign Office σε υπηρεσιακό επίπεδο δεν ήταν πλήρης, αλλά και δε δημιουργεί την εντύπωση ότι εσωτερικές πολιτικές αλλαγές όπως η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου θα μπορούσαν καθαντές να επιφέρουν μεταβολή των στρατηγικών δεδομένων: Ενδεχόμενη εκθρόνιση του Κωνσταντίνου θα στερούσε τη Γαλλία και την Ιταλία από τη σχετική επιχειρηματολογία, όπως θα ικανοποιούσε και τη βρετανική κοινή γνώμη. Ήταν όμως άγνωστο και δεν μπορούσε να προδιαγραφεί υπό ποιες περιστάσεις θα μπορούσε να μεταβληθεί η πολιτική της Βρετανίας.⁹

Οι Βρετανοί δε θα μετέβαλλαν την πολιτική τους έναντι του Κωνσταντίνου έως το τέλος. Στις αρχές Ιουλίου μάλιστα διαβεβαίωσαν τους Γάλλους ότι δεν επρόκειτο να προχωρήσουν σε αναγνώριση του Κωνσταντίνου ως βασιλιά πριν από τη λήξη του πολέμου, ούτε εξάλλου επρόκειτο, τόνιζαν, να δράσουν ανεξάρτητα από τους Συμμάχους.¹⁰ Πράγματι, η ανα-

7. Michael Llewellyn Smith, *The Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922*, Hearst & Co, London 2002, σ. 254-256.

8. Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 11 Μαρτίου 1922, C 3629, FO 371/7584.

9. Foreign Office Minute, 13 Μαρτίου 1922, C 3629, FO 371/7584.

10. Foreign Office Minute, 5 Ιουλίου 1922, C 9646, FO 371/7585.

γνώριση θα επεδείκνυε τα προβλήματα συνεννόησης με τους Γάλλους, ενώ ενδεχομένως θα καθιστούσε την Αθήνα πιο ευεπίφορη σε ριζική αναθεώρηση της πολιτικής της στη Μικρά Ασία. Από την άλλη πλευρά, προσπάθεια εκθρόνισης του Κωνσταντίνου δεν ήταν βέβαιο ότι θα πετύχαινε, ενώ η συμβολική του ισχύς εξασφάλιζε κάποια νομιμοποίηση στο εσωτερικό της χώρας ως προς τη συνέχιση της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία, την οποία επιθυμούσαν οι Βρετανοί στο πλαίσιο αναζήτησης μιας διπλωματικής διεξόδου.

Αλλά πιο ενδιαφέρουσα στη συγκυρία αυτή ήταν η θέση του βενιζελισμού. Οι Φιλελεύθεροι ζητούσαν εκλογές, αλλά αυτές έπρεπε να διεξαχθούν από μια αμερόληπτη κυβέρνηση. Αν αυτό δεν ήταν δυνατό, τότε ήταν επιθυμητό ο λαός να δει τις συνέπειες της πολιτικής του βασιλιά σε όλη τους την έκταση. Έκθεση της γαλλικής πρεσβείας της 16ης Μαρτίου 1922 προδιέγραφε το σενάριο της στρατιωτικής επέμβασης υπό τους Πλαστήρα και Γονατά έξι μήνες αργότερα, καθώς είκαζε ότι ήταν πιθανή η επέμβαση των στρατιωτικών που θα επέστρεφαν από το μέτωπο δυσανεκτικοί εναντίον των υπευθύνων της ήττας του Ελληνισμού. Οι Φιλελεύθεροι πίστευαν ότι μπορούσαν να υπολογίζουν στη μεγάλη πλειοψηφία μεταξύ αυτών των αξιωματούχων.¹¹

Η κατάσταση στο μέτωπο την άνοιξη του 1922 δεν είχε διαφύγει της προσοχής της κυβέρνησης, καθώς δεν έλειπαν οι σχετικές πληροφορίες που έδειχναν το βαθμό εξάντλησης των ελληνικών δυνάμεων και της κάμψης του ηθικού. Έτσι σε επιστολή άγνωστου αξιωματικού προς άγνωστο παραλήπτη που βρέθηκε στην κατοχή του Γεωργίου Στρέιτ αναφέρεται ότι το ηθικό των στρατιωτών ήταν «αξιοθρήνητο». Οι στρατιώτες άκουγαν με ενθουσιασμό οποιαδήποτε φήμη αφορούσε ενδεχόμενη αποστράτευση και συγκρατούνταν στις θέσεις τους μόνο επειδή πίστευαν ότι επέκειτο η ανακωχή, η ειρήνη και συνεπώς η αποστράτευση. Στο 27ο και το 30ό Σύνταγμα είχαν σημειωθεί λιποταξίες. Ο επιστολογράφος αξιωματικός εκτιμούσε ότι υπό τις συνθήκες αυτές δεν μπορούσε να γίνεται λόγος για νέα επιθετική ενέργεια, παρά μόνο για άμυνα σε σκληρές θέσεις. Καθώς το ενδεχόμενο μιας αυτονομιστικής κίνησης ευσχτείτο ευρέως, ο επιστολογράφος προσέθετε ότι στρατιώτες είχαν ερωτηθεί αν ήταν διατεθειμένοι να υπερασπιστούν τη Μικρά Ασία σε περίπτωση κατά την οποία η κυβέρνηση διέτασσε την εκ-

11. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Καί ντ'Ορσέ, 16 Μαρτίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 56.

κένωσή της από τον ελληνικό στρατό και η διάθεση των στρατευμένων εμφανιζόταν αρνητική. Η υπόθεση αυτή δεν ήταν εντελώς αβάσιμη, καθώς, προσέθετε ο επιστολογράφος, ο αρχιστράτηγος Παπούλας πιθανόν να προετοίμαζε αυτονομιστική κίνηση. Για να είχε ελπίδες επιτυχίας το εγχείρημα αυτό, ο ελληνικός στρατός έπρεπε να συμπτυχθεί στη γραμμή Προύσας ή και ακόμα πιο δυτικά, στη γραμμή της συνθήκης των Σεβρών, να αποστρατευθούν εφεδρικές κλάσεις και να παραμείνουν τρεις ή τέσσερις κλάσεις νεότερων ηλικιών μαζί με Μικρασιάτες. Σ' αυτούς μπορούσε να προστεθεί εθελοντική δύναμη Παλαιοελλαδιτών που δεν υπερέβαινε το σύνταγμα. Έτσι θα σχηματιζόταν μια δύναμη 120.000-150.000 ανδρών που θα αναλάμβανε να αποκρούσει την επίθεση των τουρκικών εθνικιστικών δυνάμεων. Ο επιστολογράφος, βενιζελικών πεποιθήσεων, πίστευε ότι, προκειμένου το εγχείρημα αυτό να έχει περισσότερες ελπίδες επιτυχίας, ήταν ταυτόχρονα αναγκαία από διπλωματική άποψη και η πολιτική ή και πολιτειακή αλλαγή, αναγνώριζε όμως ότι αυτό θα σήμαινε άνοιγμα ενός νέου φαύλου κύκλου. Μεταξύ των στρατευσίμων του εκστρατευτικού σώματος οι βενιζελικοί φαινόταν να έχουν κερδίσει έδαφος, αφού οι αναγνώστες βενιζελικών φύλλων υπερερούσαν κατά πολύ, ενώ διαβαζόταν αρκετά και η εφημερίδα *Πολιτεία*, που δεν ταυτιζόταν με την κυβερνητική πολιτική. Υποστηρικτές του Γούναρη δεν μπορούσαν να βρεθούν, ο Αχαιός πολιτικός καθυβριζόταν, αλλά παρά ταύτα δεν έπρεπε να θεωρείται ότι υπήρχε μεταστροφή τέτοια που να σημαίνει πλήρη τούτιση με το βενιζελισμό. Η πλειοψηφία ευνούσε μάλλον κάποια προσέγγιση του βασιλιά με τον Κρητικό πολιτικό με στόχο πάντως την αποστράτευση. Ενδεχομένως αρκετοί και να έκρυβαν τη μεταστροφή τους, σημείωνε, αλλά προς στιγμινή υπήρχε μια βενιζελική πλειοψηφία υπό τις προϋποθέσεις που είχαν ήδη αναφερθεί. Αντίθετα, μεταξύ των αξιωματικών η βενιζελική πλειοψηφία ήταν ισχυρότατη, εκτιμάτο στο 75%· μεταξύ αυτών λίγοι υπέκυπταν στο δυναστικό γόητρο, και οι απότακτοι βασιλόφρονες που είχαν επανέλθει στο στρατό το 1920 είχαν απομονωθεί.¹²

Οι κινήσεις μεταξύ αξιωματικών πράγματι εντεινόταν καθώς οι βενιζελικοί αξιωματικοί της Σμύρνης είχαν έλθει σε επαφή με την Εθνική Άμυνα της Κωνσταντινούπολης, ενώ σε επαφή τόσο και με την Εθνική Άμυνα της Κωνσταντινούπολης όσο και με βενιζελικούς αξιωματικούς βρισκόταν και ο αρχιστράτηγος Παπούλας.¹³

Οι επαφές του αρχιστράτηγου με την Άμυνα της Κωνσταντινούπολης εί-

12. Επιστολή, 7 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

13. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Καί ντ'Ορσέ, 11 Απριλίου 1922, ΑΜΑΕ, Grèce 1918-1940, 56.

ναι ενδεικτικές της διαδικασίας αποσύνθεσης στην οποία βρισκόταν η ελληνική πολιτική. Οι επαφές αυτές είχαν εγκαινιαστεί το Δεκέμβριο του 1921, όταν αντιπρόσωπος της Άμυνας είχε επισκεφθεί τον Παπούλα και τον Στεργιάδη. Ο τελευταίος είχε απορρίψει κατηγορηματικά οποιαδήποτε κίνηση, σε αντίθεση με τον Παπούλα, ο οποίος συζήτησε το σχέδιο, αλλά επιφυλάχθηκε να λάβει και τη γνώμη της κυβέρνησης. Στις 7 Φεβρουαρίου ο αρχιστράτηγος δέχθηκε εκ νέου επίσκεψη απεσταλμένου της Άμυνας, ο οποίος αναφέρθηκε σε σχέδιο αυτονομίησης της Μικράς Ασίας και στο ενδεχόμενο βρετανικής υποστήριξης. Ο Παπούλας απέστειλε τότε το συνταγματάρχη Σαρηγιάννη στην Κωνσταντινούπολη, αλλά γνωστοποίησε την απόφασή του αυτή και στο υπουργείο Στρατιωτικών. Ο ύπατος αρμοστής Νικόλαος Τριανταφυλλάκος ενημέρωσε την κυβέρνηση από την Κωνσταντινούπολη ότι η κίνηση αυτή είχε σαφώς αντικυβερνητικό χαρακτήρα. Οι προτάσεις της Άμυνας ενδιέφεραν όμως τον Παπούλα, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος, πληροφορούμενος την αντίθεση του Στεργιάδη, ήδη είχε εμφανισθεί αποθαρρυντικός. Στις 3 Μαρτίου 1922 ο υπουργός Στρατιωτικών απάντησε επίσης αρνητικά στον αρχιστράτηγο, ο οποίος στη συνέχεια υπέβαλε την παραίτησή του, που όμως δεν έγινε αποδεκτή. Ο Θεοτόκης τόνισε ότι όποιος ήθελε να προσφέρει τις υπηρεσίες του έπρεπε να το κάνει χωρίς να ζητήσει διαπραγματεύσεις. Υπήρχε επίσης ανάγκη επίσπευσης της αρωγής της πολεμικής προσπάθειας και όχι συζητήσεων. Δεν επιτρεπόταν να γίνονται σκέψεις για την περίπτωση αποτυχίας. Και ο Θεοτόκης κατέληγε –και αυτή η διαπίστωση είναι ασφαλώς ρεαλιστική– ότι ήταν «έξω πάσης σοβαρότητας» η αντίληψη πως ήταν εφικτή η ανάληψη αγώνα από εθελοντές εκεί όπου θα είχε προηγουμένως αποτύχει ο στρατός.

Στις συνομιλίες του με την κυβέρνηση και τον Γούναρη προσωπικά ο Παπούλας είχε παρουσιάσει το σχέδιο αυτονομίησης ως εναλλακτική λύση στην περίπτωση κατά την οποία η Αθήνα αποφάσιζε την εκκένωση της Μικράς Ασίας. Η υπόθεση πήρε μια εκπληκτική τροπή όταν στις 17 Μαρτίου ο Παπούλας, με τη συνοδεία απεσταλμένου της Άμυνας, ανέπτυξε στο υπουργείο Στρατιωτικών, ενώπιον του ίδιου του πρωθυπουργού, το σχέδιο: Η δύναμη του προβλεπόμενου εθελοντικού στρατού θα ανερχόταν στους 50.000-60.000 άνδρες, και η Άμυνα ήλπιζε ότι, αν η κυβέρνηση δεν αντιδρούσε, θα προσήλκυε πολλούς αξιωματικούς. Ο Γούναρης ήταν αρνητικός, για τον επιπλέον λόγο ότι η βασική παραδοχή του σχεδίου ήταν ότι η συμμαχική στάση έναντι της Ελλάδας είχε μεταβληθεί ως συνέπεια της πολιτικής αλλαγής του Νοεμβρίου του 1920. Πίστευε ότι η χρηματοδότηση του αυτόνομου κράτους με δανεισμό θα ήταν αδύνατη, και συνεπώς αυτό θα κατέρρεε ταχύτατα, ενώ ο στρατός, υπό το κράτος της κόπωσης, θα διαλυόταν

σε περίπτωση έκρηξης του αυτονομιστικού κινήματος. Ειδικά για το οικονομικό παρατηρούσε ότι τα ετήσια έσοδα από τη Μικρά Ασία δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τα 100.000.000-150.000.000 δραχμές, ενώ για το σχέδιο που του είχε υποβληθεί δε θα αρκούσαν ούτε τα διπλάσια. Στο στρατιωτικό τομέα η επιστράτευση δε θα απέδιδε περισσότερους από 75.000-80.000 Μικρασιάτες, οι οποίοι δε θα μπορούσαν να αντισταθούν στον τουρκικό στρατό. Στο διπλωματικό σκέλος ήλπιζε σε εκκένωση της Μικράς Ασίας μετά από συμφωνία και στην επιβολή καθεστώτος αυτονομίας ή έστω εγγύησης των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Διαβεβαίωσε ότι η Ελλάδα δε θα εγκατέλειπε τη Μικρά Ασία, αλλά είναι ενδιαφέρον ότι η δήλωση αυτή βρισκόταν σε αίρεση: Θα παρέμενε ως την εξάντληση των οικονομικών της μέσων.¹⁴

Η κυβέρνηση ενημερωνόταν και για τις κινήσεις που ακολούθησαν αυτές τις επαφές. Έτσι σε σημείωμα της 12ης Απριλίου γνωστοποιείτο στην Αθήνα ότι στις 10 Απριλίου ο ευρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη Γεώργιος Κονδύλης έλαβε επιστολή του Περικλή Αργυρόπουλου από τη Σμύρνη με την οποία ο τελευταίος συνιστούσε να σταλεί ψήφισμα στον αρχιστράτηγο Παπούλα με το οποίο θα του ανακοινωνόταν ότι οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης εμπιστεύονταν την τύχη τους σε αυτόν. Η Επιτροπή Εθνικής Αμύνης της Κωνσταντινούπολης, μετά από συνεννόηση του Κονδύλη με τον πατριάρχη Μελέτιο Μεταξάκη, κινήθηκε και εξασφάλισε τη σύγκληση γενικής συνέλευσης των ελληνικών σωματείων, η οποία ενέκρινε σχετικό ψήφισμα. Στις 12 Απριλίου ο Κονδύλης έλαβε νέα επιστολή του Αργυρόπουλου με την οποία πληροφορείτο ότι ο αρχιστράτηγος ήταν λιγότερο διστακτικός από τον Βενιζέλο σε σχέση με τη δυνατότητα άμυνας της ζώνης της Σμύρνης χωρίς κυβερνητική συνδρομή, παρά ταύτα εμφανιζόταν διστακτικός επί του πρακτέου.¹⁵

Σε άλλη ενημέρωση της κυβέρνησης και των ανακτόρων, της 15ης Απριλίου, σημειωνόταν ότι ο Περικλής Αργυρόπουλος γνωστοποίησε στον Μελέτιο Μεταξάκη ότι στην υπόθεση είχε πλέον αναμειχθεί και ο Νικόλαος Στράτος, ο οποίος προέτρεψε τον Παπούλα να αναλάβει την ηγεσία του κινήματος, καθώς η κυβέρνηση στην Αθήνα θα ανατρεπόταν σύντομα. Ο Στράτος δεσμεύτηκε ότι θα απέστελλε στη Σμύρνη για την πολιτική υποστήριξη και διεύθυνση του κινήματος τους Κορομηλά και Μπούσιο, οι ο-

14. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος ιστορία εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919-1922*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1966, σ. 317-319· και Ιωάννης Πασσάς, *Η αγωνία ενός έθνους*, Αθήνα 1925, σ. 187, 194-196.

15. Σημείωμα, Κωνσταντινούπολη 12 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

ποίοι θα αναλάμβαναν τους τομείς των εξωτερικών και των εσωτερικών αντιστοιχία. Ο Παπούλας δήλωσε ότι συμφωνούσε, αλλά διευκρίνισε ότι έπρεπε πρώτα να ανατραπεί η κυβέρνηση και κατόπιν να πραγματοποιηθεί το κίνημα στη Σμύρνη. Μετά από αυτή την ανταλλαγή απόψεων Στράτου και Παπούλα, η Επιτροπή Εθνικής Αμύνης της Κωνσταντινούπολης αποφάσισε να στείλει μήνυμα στην ηγεσία των Φιλελευθέρων στην Αθήνα με το οποίο υπεδείκνυε την ανάγκη πολιτικού συντονισμού του Κόμματος των Φιλελευθέρων με τον Στράτο. Ως προς τα πρόσωπα που υπεδείκνυε ο Στράτος, η επιτροπή συμφωνούσε με την αποστολή του Κορομηλά, αλλά όχι του Μπούσιου. Ο Κονδύλης σκόπευε επίσης να στείλει δεκαοκτώ περί αυτόν αξιωματικούς στη Σμύρνη, ώστε να συμμετάσχουν ενεργά στο κίνημα. Εν τω μεταξύ ο Μελέτιος Μεταξάκης είχε λάβει επιστολή του Βενιζέλου με την οποία ο πρώην πρωθυπουργός υπεδείκνυε ως κατάλληλο για την ηγεσία της κυβέρνησης που θα σχηματιζόταν στη Σμύρνη τον Στεργιάδη, αλλά η Επιτροπή Εθνικής Αμύνης εξακολουθούσε να προτιμά τον Κορομηλά.¹⁶

Ο σχεδιασμός και οι στρατηγικοί στόχοι της κίνησης ήταν όμως ανεδαφικοί. Αυτό πίστευαν ακόμα και στενοί συνεργάτες του Βενιζέλου, όπως ο διευθυντής του γραφείου του Κόμματος των Φιλελευθέρων στην Αθήνα Νικόλαος Αποστολόπουλος, σύμφωνα με τον οποίο δεν έπρεπε να αναμένεται ότι οι Έλληνες Μικρασιάτες θα ήταν σε θέση να σχηματίσουν μια ισχυρή στρατιωτική δύναμη που θα μπορούσε να αμυνθεί αποτελεσματικά εναντίον των Τούρκων. Όπως έγραφε στον Βενιζέλο, οι Μικρασιάτες στρατιώτες ανέρχονταν σε 26.000, εκ των οποίων οι 6.000 ήταν λιποτάκτες είτε στην ύπαιθρο είτε στην πόλη της Σμύρνης. Ακόμα και με τις καλύτερες προϋποθέσεις, και με επιστράτευση όλων των ηλικιών έως 40 ετών, η δύναμη του μικρασιατικού στρατού σε περίπτωση αυτονομιστικής κίνησης θα ήταν μικρότερη των 40.000 ανδρών. Ο αρχιστράτηγος Παπούλας ζητούσε όμως μια δύναμη 40.000-50.000 ανδρών μόνο για την τήρηση της τάξης στην περιοχή της Σμύρνης. Η δύναμη που ήταν αναγκαία για την τήρηση της τάξης, προσέθετε ο Αποστολόπουλος, μπορούσε να είναι μικρότερη των 40.000 υπό την προϋπόθεση ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις θα αναλάμβαναν την άμυνα έναντι των Τούρκων εθνικιστών, αλλά άμυνα από το μικρασιατικό στρατό δε θα ήταν εφικτή. Από την άλλη πλευρά η παραμονή των στρατιωτών που προέρχονταν από την Παλαιά Ελλάδα ήταν αδύνατη, ενώ τους Κρήτες απασχολούσε η βία που είχαν χρησιμοποιήσει στρατιωτικά αποσπάσματα για την καταστολή της δράσης ένοπλων ομάδων στο νησί. Ειδικά για την Κρή-

16. Σημείωμα, Κωνσταντινούπολη 15 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

τη ο Αποστολόπουλος δεν απέκλειε την έκρηξη κινήματος εναντίον της κυβέρνησης. Για το θέμα πάντως της αυτονομίας της Μικράς Ασίας οι συζητήσεις ήταν έντονες στο αθηναϊκό παρασκήνιο. Ο Νικόλαος Στράτος είχε γράψει στον αρχιστράτηγο ότι, αν αναλάμβανε ο ίδιος την πρωθυπουργία, θα άφηνε το στρατό στη Σμύρνη και θα έστελνε εκεί ως πρωθυπουργό του ανεξάρτητου κράτους τον Κορομηλά και υπουργό Εξωτερικών τον Μπούσιο.¹⁷

Μετά την αρχική συνεννόηση Στράτου και Παπούλα, ενημερωτικό σημείωμα από τη Σμύρνη έκανε λόγο για ενδεχόμενη υπαναχώρηση του αρχιστράτηγου, και ότι είχε ζητήσει οι αξιωματικοί της Επιτροπής Εθνικής Αμύνης που ήθελαν να μεταβούν στη Σμύρνη να τεθούν πρώτα στη διάθεση του υπουργείου Στρατιωτικών στην Αθήνα. Τέλος, από το Παρίσι ο παλαιός διπλωμάτης Νικόλαος Πολίτης ενημέρωνε τους ενδιαφερομένους ότι, σε επαφή του με δύο υπαλλήλους του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών, αυτοί εξέφρασαν την προτίμησή τους για την εκδήλωση ενός κινήματος χωρίς τη συνεργασία της ελληνικής κυβέρνησης.¹⁸

Η εκτίμηση της γαλλικής πρεσβείας του Λονδίνου για τη σημασία της λεγόμενης αυτονομιστικής κίνησης της Σμύρνης, η οποία είχε σαφώς βενιζελικό χαρακτήρα και δεν απολάμβανε της υποστήριξης της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν μάλλον αρνητική.¹⁹ Παρ' όλα αυτά πληροφορίες που λάμβανε η κυβερνητική πλευρά εμφάνιζαν τον Βενιζέλο απρόθυμο να υιοθετήσει ενδεχόμενο κίνημα στη Μικρά Ασία, εκτός εάν το υποστήριζε η βρετανική κυβέρνηση.²⁰ Ο προσκεκείμενος στον Γούναρη Τύπος έτεινε να αποκλείει την απαγκίστρωση, αλλά οι προϋποθέσεις που ακολουθούσαν έδειχναν ότι ο αρχηγός της αντιβενιζελικής πλειοψηφίας δεν την απέκλειε, αναζητούσε όμως ένα ελάχιστο όρων, οι οποίοι ήταν η αναγνώριση της προσάρτησης της Θράκης και η ασφάλεια του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας.²¹ Το πρόβλημα της εκκένωσης ήταν πραγματικό, αλλά και δυσχερές στην εφαρμογή του, καθώς μεταξύ άλλων προσέκρουε σε εδραιωμένες πεποιθήσεις των Φιλελευθέρων, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων

17. Αποστολόπουλος προς Βενιζέλο, 27 Απριλίου 1922, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 316.

18. Σημείωμα, Σμύρνη 17 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

19. Montille (γαλλική πρεσβεία Λονδίνου) προς Και ντ'Ορσέ, 11 Απριλίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

20. Νομάρχης Κερκύρας προς το Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, 5 Μαΐου 1922, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ, φάκ. 708.

21. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 19 Απριλίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

προερχόταν, μετά την ήττα τους στις εκλογές του 1920, από τις Νέες Χώρες. Οι Φιλελεύθεροι ανέμεναν πάντως την καθοδήγηση του Βενιζέλου, καθώς οι απόψεις τους ήταν μάλλον αβέβαιες, πέραν μιας γενικής αρνητικής προδιάθεσης. Ο αρχιστράτηγος Παπούλας, που φερόταν να ευνοεί την απαγκίστρωση, δε συνομιλούσε εντούτοις με κυβερνητικούς ή αντιπολιτευόμενους παράγοντες, αλλά με τον προσκεκείμενο στο βενιζελισμό πατριάρχη. Το πραγματικό πάντως πρόβλημα, όπως επεσήμαινε η γαλλική πρεσβεία, δεν ήταν πλέον η διατήρηση της Μικράς Ασίας, όσο το ποια παράταξη θα εξασφάλιζε την υποστήριξη του στρατού.²² Παρά ταύτα ο κυβερνητικός Τύπος υποστήριζε μάλλον με συνέπεια την εκκένωση, με την προϋπόθεση της ασφάλειας του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας και την αναγνώριση της γραμμής Αίνου-Μηδείας ως ελληνο-τουρκικού συνόρου στη Θράκη.²³

Στις 18 Απριλίου, σύμφωνα με ενημερωτικό σημείωμα, πραγματοποιήθηκε υπό την προεδρία του Δαγκλή σύσκεψη της ηγετικής ομάδας των Φιλελευθέρων στην οικία Παπαναστασίου για να συζητηθούν οι πολιτικές εξελίξεις. Ο Στράτος είχε ζητήσει την υποστήριξη των Φιλελευθέρων, με αντάλλαγμα, μεταξύ άλλων, την εκδήλωση ενδιαφέροντος για τους αλύτρωτους Έλληνες και την επαναλειτουργία πολιτικών συλλόγων των Φιλελευθέρων στις συνοικίες. Στη σύσκεψη, το περιεχόμενο της οποίας πρέπει να γνωστοποιήθηκε σε κυβερνητικούς και ανακτορικούς κύκλους, συζητήθηκε όμως και μια πληροφορία μη κατονομαζόμενου ανακτορικού παράγοντα ο οποίος είχε δηλώσει ότι ο Στράτος δεν απολάμβανε της εμπιστοσύνης του βασιλιά λόγω της επιθυμίας του να χρησιμοποιήσει τον Λάμπρο Κορομηλά και ότι πιθανότερη επιλογή των ανακτόρων για την πρωθυπουργία ήταν ο Νικόλαος Καλογερόπουλος. Επίσης συζητήθηκε πληροφορία του Πακάρ (Pacard), που υπηρετούσε στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, ότι είχε πραγματοποιηθεί συγκέντρωση Πολιτικών Συλλόγων υπό την προεδρία του πρίγκιπα Νικολάου, με την παρουσία του στρατηγού Κωνσταντινόπουλου, του φρουράρχου Τσόντου και του στρατηγού Μακρυκώστα. Σ' αυτήν υποτίθεται ότι είχε συζητηθεί η διανομή οπλισμού μεταξύ των μελών των συλλόγων και ενδεχομένως η δολοφονία του Βενιζέλου. Από το ενημερωτικό σημείωμα προκύπτει επίσης ότι η Επιτροπή Εθνικής Αμύνης της Κωνσταντινούπολης είχε ζητήσει ένα ασφαλές κανάλι επικοινωνίας με τους Φιλελευθέρους, και είχε παρακληθεί σχετικά ο δεύτερος γραμματέας της βρε-

22. Ό.π., 23 Απριλίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

23. Ό.π., 26 Απριλίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

τανικής πρεσβείας Άτσελ. Γενικά οι Φιλελεύθεροι έδειχναν επιφυλακτικοί για το κατά πόσο η εκδήλωση κινήματος στη Σμύρνη θα μπορούσε να επηρεάσει την κατάσταση στην Αθήνα, ή αν στην περίπτωση κατά την οποία αποφαιζόταν η αποστολή μιας μεραρχίας στη Σμύρνη μετά από έκρηξη κινήματος οι Φιλελεύθεροι θα ενίσχυαν τη δημοτικότητά τους.²⁴

Σε κάθε περίπτωση ο Δαγκλός προσπαθούσε να κινηθεί με νομιμοφροσύνη. Έτσι υπέδειξε στο γιατρό Ψαλτώφ, διακεκριμένο μέλος της Μικρασιατικής Αμύνης, της οποίας η επιτροπή βρισκόταν στην Αθήνα, να επισκεφθεί και το βασιλιά.²⁵

Αντίστοιχα, ο αρχιστράτηγος Παπούλας προσπαθούσε να εξασφαλίσει μια στοιχειώδη κάλυψη από την Αθήνα, καταλήγοντας οριστικά στην άποψη ότι το κίνημα θα επραγματοποιείτο μόλις ο Στράτος αναλάμβανε την κυβέρνηση.²⁶

Λίγες μέρες αργότερα η γαλλική πρεσβεία παρατηρούσε ότι από τις στήλες του προσκείμενου στον Γούναρη Τύπου ετίθετο το ενδεχόμενο ελληνικής προέλασης προς την Κωνσταντινούπολη.²⁷ Από πηγές προσκείμενες στους Φιλελευθέρους εκτιμάτο ότι η κοινή γνώμη της Αθήνας, την οποία προεξοφλείτο ότι ακολουθούσαν οι επαρχίες, ή τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος της, παρέμενε αδιάφορη στην προοπτική της απώλειας της Σμύρνης και της Θράκης, όπως είχε προταθεί από τη συμμαχική συνδιάσκεψη των Παρισίων. Το ίδιο πιστευόταν ότι συνέβαινε και με τους στρατευμένους, οι οποίοι ανέμεναν την αποστράτευση. Αυτό, αντίθετα, που είχε προκαλέσει καταφορά εναντίον της κυβέρνησης ήταν το αναγκαστικό δάνειο, το οποίο είχε θίξει ακόμα και το σκληρό πυρήνα υποστηρικτών του αντιβενιζελισμού, όπως τους χωρικούς της Αττικής, οι οποίοι είχαν συγκεντρώσει μεγάλες ποσότητες χαρτονομισμάτων. Από τη δυσανεμία θιγόταν και ο βασιλιάς. Ταυτόχρονα και τα δύο πολιτικά στρατόπεδα αντιμετώπιζαν προβλήματα συνοχής. Ο Νικόλαος Στράτος βρισκόταν σε επαφή με τους Φιλελευθέρους, και μάλιστα ζήτησε από το στρατηγό Δαγκλή να παραμείνουν στην Αθήνα οι Φιλελεύθεροι πληρεξούσιοι, ώστε να επιδιώξει την ανατροπή της κυβέρνησης στη Συνέλευση. Αλλά και οι Φιλελεύθεροι αντιμετώπιζαν εσωτερικές διαιρέσεις, καθώς είχε αναδυθεί μια ομάδα Δημοκρατικών Φιλελευθέρων, η οποία είχε δυσαρεστηθεί από το στρατηγό Δαγκλή λόγω της ανεπαρ-

24. Σημείωμα, Αθήνα 18 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

25. Σημείωμα, Αθήνα 21 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

26. Σημείωμα, Αθήνα 30 Απριλίου 1922, Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 18.6.

27. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 6 Μαΐου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

κούς κάλυψης που πίστευε ότι της είχε παράσχει κατά τη δικαστική δίωξη που είχε υποστεί.²⁸

Το στρατηγικό αδιέξοδο είχε φέρει στο προσκήνιο το ενδεχόμενο προέλασης στην Κωνσταντινούπολη. Θεωρητικά ήταν η μόνη κίνηση που μπορούσε να μεταβάλει τη στρατηγική εξίσωση και να οδηγήσει σε ένα συμβιβασμό με καλούς όρους για την Ελλάδα. Ο Ραγκαβής συνιστούσε την ανάληψη του εγχειρήματος και προσπαθούσε να εκτιμήσει τη βρετανική στάση. Διαμόρφωσε την άποψή του στη βάση σημείων τα οποία ομολογουμένως δεν ήταν σαφή, καθώς επρόκειτο για αποσπασματικούς υπαινιγμούς Βρετανών αξιωματούχων. Έτσι ο Φίλιπ Κερ, γραμματέας του Λόρντ Τζωρτζ, τον είχε ρωτήσει το Μάρτιο αν η Ελλάδα θα προτιμούσε την κατοχή της Σμύρνης ή της Κωνσταντινούπολης. Επίσης το Μάρτιο ο στρατηγός σερ Χένρυ Γουίλσον, αρχηγός του βρετανικού Επιτελείου το 1918 και βουλευτής έως τη δολοφονία του τον Ιούνιο του 1922, του είχε δηλώσει ότι η κατοχή της Κωνσταντινούπολης από την Ελλάδα δεν αντιστρατευόταν τα βρετανικά συμφέροντα. Ο λόρδος Κάρζον όμως ήταν αντίθετος, καθώς ανησυχούσε τόσο για τη γαλλική όσο και για τη μουσουλμανική αντίδραση στις Ινδίες. Από την άλλη πλευρά, ο υπουργός Υγείας σερ Άλφρεντ Μάουντ (Alfred Moud) είχε ρωτήσει το Νοέμβριο του 1921 τον Ραγκαβή γιατί η Ελλάδα δεν είχε καταλάβει ακόμα την Κωνσταντινούπολη. Ο πρώτος λόρδος του Ναυαρχείου ναύαρχος Μπήττυ (Beatty) είχε δηλώσει στον Έλληνα ναυτικό ακόλουθο ότι η Ελλάδα έπρεπε να προχωρήσει, χωρίς όμως να ζητήσει την προηγούμενη βρετανική συγκατάθεση. Αυτές ήταν ορισμένες από τις ακριτομυθίες που παρέθετε ο Ραγκαβής, ο οποίος όμως δεν ήταν σε θέση να παράσχει σαφέστερη πληροφόρηση, που θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μιας θεμελιωμένης πολιτικής απόφασης.²⁹

Το στρατηγικό αδιέξοδο του αντιβενιζελισμού δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί όχι μόνο εξαιτίας της βαρύτητας του ίδιου του προβλήματος, αλλά και λόγω των διαφωνιών εντός του κυβερνητικού στρατοπέδου. Ο πρωθυπουργός της βραχύβιας κυβέρνησης του Μαΐου του 1922 Νικόλαος Στράτος υποστήριζε μια παρωχημένη πολιτική παραμονής στη Μικρά Ασία, όπως και ο αρχιστράτηγος Παπούλας, ενώ ο Στεργιάδης φερόταν να υπο-

28. Αποστολόπουλος προς Βενιζέλο, 5 Απριλίου 1922, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 316.

29. Ραγκαβής προς Μπαλτατζή, 27 Απριλίου/10 Μαΐου 1922, Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, φάκ. 25.

στηρίζει πλέον την απαγκίστρωση, όπως και ο Γούναρης.³⁰ Πράγματι, ο Στεργιάδης έτεινε προς την αποδοχή της πολιτικής εκκένωσης, και τον Απρίλιο του 1922 είχε απορρίψει την πρόταση της Μικρασιατικής Άμυνας να αναλάβει την ηγεσία του αυτονομιστικού κινήματος. Η άποψη αυτή θα προκαλούσε τη μήνι των Φιλελευθέρων εναντίον του Στεργιάδη.³¹

Στο μεταξύ ο αντιβενιζελικός συνασπισμός παρουσίαζε φυγόκεντρες τάσεις. Ο Γούναρης, λόγω της καταψήφισής του από επτά ανεξάρτητους Μακεδόνες βουλευτές υπό τους Φίλιππο Δραγούμη και Γεώργιο Μπούσιο, αλλά και λόγω της δυσαρέσκειας πολλών μουσουλμάνων βουλευτών της Θράκης, οι οποίοι, ως μεγαλοκτηματίες, ανησυχούσαν για το γεγονός ότι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, αν και είχε επιβραδυνθεί, δεν είχε αναστραφεί, ηττήθηκε στη Βουλή.³² Εβδομάδες πριν την καταψήφισή του πιθανολογείται ότι λόγω της πολιτικής του φθοράς τα ανάκτορα θα απέφευγαν να κινηθούν υπέρ του.³³ Σε κάθε περίπτωση, η εντύπωση που επικρατούσε ήταν ότι η πλειοψηφία της Εθνοσυνέλευσης δε στρεφόταν εναντίον του βασιλιά, αλλά εναντίον του Γούναρη. Η αντιβενιζελική πλειοψηφία μπορούσε να αποκατασταθεί με εσωτερικές διαρρυθμίσεις. Αν υπήρχε μεταστροφή στη χώρα εναντίον του βασιλιά, σημείωνε η βρετανική πρεσβεία, αυτή δεν αντανακλάτο στην Εθνοσυνέλευση.³⁴

Πρωταγωνιστής στους σχετικούς ελιγμούς ήταν ο Νικόλαος Στράτος, ο οποίος απέβλεπε στο σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον ίδιο με την ψήφω των Φιλελευθέρων, καθώς η υποστήριξη που απολάμβανε εντός του αντιβενιζελισμού ήταν μικρή. Οι Φιλελεύθεροι ήταν επιφυλακτικοί απέναντί του. Σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο ο Δαγκλής παραδεχόταν ότι είχε κινηθεί με «σθένος» εναντίον του Γούναρη, αλλά δε διέθετε «ηθικόν κύρος». Η-

30. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 1 Ιουνίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

31. Βικτωρία Σολωμονίδου, «Βενιζέλος-Στεργιάδης. Μύθος και πραγματικότητα», στο Θ. Βερέμης και Γ. Γουλμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία – Οικονομία – Πολιτική στην εποχή του*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 490-492.

32. Το γεγονός ότι το ενδιαφέρον των Οθωμανών μεγαλογαιοκτημόνων εντοπιζόταν στην αγροτική μεταρρύθμιση ήταν γνωστό ήδη πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 (βλ. σχετικά: Διοίκηση Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης προς Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, 12 Μαΐου 1920, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, ΓΑΚ, φάκ. 218).

33. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 11 Μαρτίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 56· και Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 11 Μαρτίου 1922, C 4149, FO 371/7584.

34. Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 11 Μαρτίου 1922, C 4149, FO 371/7584.

ταν «προσδεδεμένος εις το βασιλικόν άρμα» και «ωθούμενος υπό άκρας φιλοδοξίας». Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος έπασχε «σωματικώς και διανοητικώς», και ο Δαγκλής συμπέρανε ότι «αγόμεθα μοιραίως προς το πεπρωμένον». Η δυσαρέσκεια ήταν πλέον εκτεταμένη, ιδίως μετά τη διχοτόμηση του χαρτονομίσματος, η οποία είχε βλάψει κατεξοχήν τους χωρικούς, που είχαν αποταμιεύσεις σε χρήμα και όχι σε ομόλογα.³⁵

Ο Στράτος τελικά παραιτήθηκε (ανέλαβε στις 3 Μαΐου και παραιτήθηκε έξι μέρες αργότερα, στις 9 Μαΐου 1922), και ήταν έντονη η συζήτηση για τη διεξαγωγή εκλογών, η οποία όμως είχε έναν έκδηλα ανεδαφικό χαρακτήρα, αν μη τι άλλο διότι κανείς δεν τις ήθελε, πολύ περισσότερο οι Φιλελεύθεροι, οι οποίοι, δικαιολογημένα κατά τη γαλλική πρεσβεία, αμφέβαλλαν για τα αποτελέσματά τους αν αυτές διεξάγονταν από κυβέρνηση Γούναρη.³⁶

Ο Δαγκλής ήταν ήδη προσανατολισμένος προς την πολιτική διαχείριση της επερχόμενης στρατιωτικής ήττας. Ο σχηματισμός κυβέρνησης από τον αντιβενιζελικό συνασπισμό, παρά τις εσωτερικές διαιρέσεις του, ήταν προτιμότερος, και γιατί ήταν αναγκαία μια ισχυρή κυβέρνηση στην κρίσιμη εθνική περίσταση, αλλά και διότι, επερχομένου του μοιραίου, θα ανατρέπονταν όλοι μαζί υπό την οργή του «απατηθέντος» λαού, όπως σημείωνε. Οι εκλογές έπρεπε να αποφευχθούν, καθώς «πρέπει μοιραίως να υποστώμεν πρώτον όλην την αφεύκτως επερχομένην δυστυχώς καταστροφήν».³⁷

Αν και όχι ευφάνταστος, ο Δαγκλής ήταν ρεαλιστής και δεν απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στις διεργασίες για την οργάνωση Μικρασιατικής Άμυνας, καθώς δεν έβλεπε να συντρέχουν οι αναγκαίες προϋποθέσεις, δηλαδή μια οικονομική βάση, πολυάριθμη στρατιωτική δύναμη και επιδέξια και σθεναρή διοίκηση. Ο αρχιστράτηγος Παπούλας συζητούσε το ενδεχόμενο, αλλά ήταν ευμετάβολος και αμφίβολης ειλικρίνειας. Ο ύπατος αρμοστής Στεργιάδης φοβόταν ότι το εγχείρημα θα αποτύγχανε, και οι προθέσεις της κυβέρνησης ήταν αδιευκρίνιστες. Ο Δαγκλής πάντως ήταν βέβαιος ότι, ακόμα και αν αποφαιζόταν η εκκένωση της Μικράς Ασίας, ο στρατός δε θα υπάκουε.³⁸

35. Δαγκλής προς Βενιζέλο, 12 Απριλίου 1922, στο Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή, *Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία. Το αρχείο του*, επιμ. Ξεν. Λευκοπαρίδης, Βιβλιοπωλείο Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965, τόμ. Β', σ. 434-437.

36. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 18 Μαΐου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

37. Δαγκλής προς Βενιζέλο, 4 Μαΐου 1922, στο Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή, *Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία. Το αρχείο του*, ό.π., τόμ. Β', σ. 437-438.

38. Δαγκλής προς Βενιζέλο, 12 Απριλίου 1922, στο ό.π., τόμ. Β', σ. 434-437.

Στις 9 Μαΐου ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος συγκρότησε νέα κυβέρνηση συνασπισμού του αντιβενιζελισμού, με τη συνεργασία του Στράτου, το κυβερνητικό σχήμα του οποίου, όπως προαναφέρθηκε, είχε καταψηφιστεί λίγες μέρες μετά τη διαμόρφωσή του, αφού δεν εξασφάλισε την υποστήριξη ούτε των Φιλελευθέρων ούτε των αντιβενιζελικών. Η νέα αυτή κυβέρνηση, υπό την προεδρία του Πρωτοπαπαδάκη, αποδεκτού τόσο από τον Γούναρη όσο και από τον Στράτο, εξασφάλισε ευρεία πλειοψηφία στη Βουλή, ενώ οι Μακεδόνες βουλευτές που είχαν προκαλέσει την πτώση του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος απείχαν.³⁹

Πέραν αυτού, παρά τα προβλήματα που έθετε η κατάσταση, ο Γούναρης δεν υπέστη παρά μεμονωμένες απώλειες βουλευτών. Είχε επικρατήσει, τόνιζε η γαλλική πρεσβεία σε έκθεσή της της 28ης Μαΐου 1922, το «πνεύμα του clan», οι προσωπικές επιρροές και τα ειδικά συμφέροντα.⁴⁰

Τον Ιούλιο, αν και ο δείκτης αυτός έχει ασφαλώς σχετική και όχι απόλυτη αξία, η κυκλοφορία των εφημερίδων έδειχνε ότι ο αντιβενιζελισμός εξακολουθούσε να είναι ισχυρή πολιτική δύναμη, σύμφωνα πάλι με τη γαλλική πρεσβεία, και ότι είχε την ικανότητα να απορροφά στο εσωτερικό του τη δυσανεμία για την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση. Έτσι ο αντιβενιζελικός Τύπος εμφανιζόταν να έχει κυκλοφορία 92.000 φύλλων, εκ των οποίων 43.000 οι εφημερίδες που στήριζαν τον Γούναρη και 46.500 οι εφημερίδες που στήριζαν τους αντιπολιτευόμενους αλλά αντιβενιζελικούς, ενώ ο βενιζελικός Τύπος εμφάνιζε κυκλοφορία 77.000 φύλλων.⁴¹

Στα μέσα Μαΐου ο αντιστράτηγος Χατζηανέστης αντικατέστησε στην αρχηγία της στρατιάς τον παραιτηθέντα Παπούλα. Ο νέος αρχιστράτηγος πίστευε ότι το κλειδί για τη στρατιωτική λύση του προβλήματος βρισκόταν στην πραγματοποίηση επιχείρησης για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και των Στενών. Πρότεινε στο πλαίσιο αυτό τη σύμπτυξη του στρατού σε μια γραμμή που θα περιέβαλλε τη Σμύρνη, η οποία θα εκρατείτο ως ενέχυρο έως ότου υπήρχε πολιτική διευθέτηση που θα διασφάλιζε την ύπαρξη της ελληνικής κοινότητας. Η κυβέρνηση διαφωνούσε όμως με τη σύμπτυξη

39. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 19 Μαρτίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 56· και Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 25 Μαρτίου 1922, C 8157, FO 371/7584.

40. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 28 Μαΐου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

41. Ό.π., 24 Ιουλίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

και απέβλεπε στην αναδίπλωση του στρατού τουλάχιστον στα όρια της συνθήκης των Σεβρών, κάτι που ήταν ασύμβατο με το σχεδιασμό του Χατζηανέστη, ο οποίος επεδίωκε και την απόλυση 50.000 στρατιωτών παλαιότερων κλάσεων.

Παρά τις συζητήσεις όμως και τις διαφωνίες οι αρμόδιοι παράγοντες δεν κατέληγαν στην ενδεικνυόμενη στρατηγική και χανόταν χρόνος, ο οποίος, όπως έδειξαν τα γεγονότα, δεν ήταν διαθέσιμος. Αν και διατηρούσε τις απόψεις του, ο Χατζηανέστης δεν επέμεινε στην άμεση εφαρμογή του σχεδιασμού του. Και τούτο παρά το γεγονός ότι τις επιβεβαίωσε μετά από επιθεωρήσεις του μετώπου, όπου διαπίστωσε και εκ του σύνεγγυς ότι η προκεχωρημένη γραμμή ήταν μεγάλου αναπτύγματος και ότι ιδίως στη «σφήνα» (εξέχουσα) του Αφιόν Καραχισάρ η απόσταση από τις τουρκικές δυνάμεις δεν ήταν μεγαλύτερη από 6-7 χμ. Πείσθηκε μάλιστα ότι το ηθικό των ανδρών ήταν υψηλό, και κατόπιν αυτού απέσυρε μονάδες για το μέτωπο της Θράκης, εν όψει της σχεδιαζόμενης επιχείρησης προς την Κωνσταντινούπολη. Όταν ο υποστράτηγος Πάσσαρης πρότεινε ελάσσονες κινήσεις ενίσχυσης του Αφιόν Καραχισάρ, ο Χατζηανέστης τις απέρριψε, αποβλέποντας στη μείζονα σύμπτυξη που θα επέφερε τη ριζική λύση του στρατιωτικού αδιεξόδου, και επέτρεψε την περαιτέρω ενίσχυση εκ των ενόντων του μετώπου της Θράκης από μονάδες της Μικράς Ασίας.⁴²

Ο διορισμός του Χατζηανέστη στη θέση του Παπούλα κρίθηκε αρνητικά από τους Γάλλους, οι οποίοι απέδιδαν στο νέο αρχιστράτηγο «βάρβαρη ενεργητικότητα». Η γαλλική πρεσβεία πίστευε ότι με το διορισμό αυτό η κυβέρνηση αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της πίστης του στρατού έναντι της Άμυνας της Κωνσταντινούπολης και του σχεδιασμού της για αυτονομία της Μικράς Ασίας.⁴³ Παράλληλα ο Γούναρης, χωρίς να υποστηρίζει δημόσια οτιδήποτε, άφηνε παρασκηνιακά να εννοηθεί ότι υποστήριζε την ανάγκη εκκένωσης της Μικράς Ασίας και αποστράτευσης.⁴⁴ Η γαλλική πρεσβεία εκτιμούσε ότι η κυβέρνηση φαινόταν πλέον να κινείται σε βραχυπρόθεσμη βάση. Το αναγκαστικό δάνειο είχε καλύψει τις στρατιωτικές δαπάνες ως το τέλος του έτους. Ο Θεοτόκης υποστήριζε την εκκένωση και την αποστράτευση, ενώ ο Γούναρης ενδιαφερόταν μόνο για τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος της Θράκης. Η γαλλική πρεσβεία ήταν επίσης ανή-

42. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος ιστορία εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919-1922*, ό.π., σ. 328-333.

43. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 4 Ιουνίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

44. Ό.π., 7 Ιουνίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

συχη από το γεγονός ότι στους ελληνικούς κυβερνητικούς κύκλους επικρατούσε η άποψη ότι ο στρατός έπρεπε να προελάσει προς την Κωνσταντινούπολη και είκαζε ότι η βρετανική πρεσβεία ενδεχομένως ήταν αυτή που ενθάρρυνε τις πιο ευφάνταστες ελληνικές ιδέες.⁴⁵

Στο εσωτερικό της κυβέρνησης η συζήτηση για την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί συνεχιζόταν, και οι αντιλήψεις των πιο ισχυρών υπουργών της είχαν αποκρυσταλλωθεί, αλλά η αίσθηση του χρόνου είχε χαθεί καθώς απαιτείτο άμεση ενέργεια και όχι παρατεταμένες συζητήσεις. Ο Θεοτόκης υποστήριζε την εκκένωση και την αποστράτευση ήδη από καιρό, ο Πρωτοπαπαδάκης την ταχεία απεμπλοκή, καθώς είχε συνείδηση των οικονομικών ορίων, και ο Γούναρης την ανάγκη διαφύλαξης του εδαφικού καθεστώτος της Θράκης και όχι της Μικράς Ασίας. Η απραξία επιτεινόταν ενδεχομένως και από πληροφορίες που ανέφεραν οικονομικές δυσκολίες των Τούρκων εθνικιστών και το χαμηλό ηθικό των δυνάμεών τους, πληροφορίες που πολύ σύντομα αποδείχθηκαν λανθασμένες.⁴⁶

Τον Ιούλιο ο Ραγκαβής μετέδωσε στην Αθήνα την άποψη του ιδιαίτερου γραμματέα του Βρετανού πρωθυπουργού για την αναγκαιότητα της παραμονής των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία και το χειμώνα.⁴⁷ Στην έκθεσή του δεν αναφερόταν όμως τίποτε για ενθάρρυνση ελληνικής επιχείρησης προς την Κωνσταντινούπολη από υπεύθυνους κυβερνητικούς κύκλους.

Σε έκθεσή της της 24ης Ιουνίου 1922 η γαλλική πρεσβεία κατέγραφε επίσης την ύπαρξη μιας εξωκοινοβουλευτικής πολιτικής τάσης, με εξέχοντα μέλη τον πρίγκιπα Νικόλαο και τον Δούσμανη, που απέβλεπε σε αυταρχική λύση, αλλά εκ του αποτελέσματος προέκυπτε ότι οι δυνατότητές της δεν ήταν μεγάλες.⁴⁸

Στο μεταξύ πηγές του Κόμματος των Φιλελευθέρων εκτιμούσαν ότι η κοινή γνώμη είχε αλλάξει πλέον προσανατολισμό λόγω της αύξησης του κόστους διαβίωσης. Η δυσαρέσκεια, ανέφερε ο Αποστολόπουλος σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, αφορούσε και το βασιλιά, ο οποίος δεν ήταν πλέον ίνδαλμα, και είχε επεκταθεί από τις λαϊκές τάξεις και στους ευπόρους. Ο Αποστολόπουλος εκτιμούσε ότι οι Φιλελεύθεροι υπερεπεβίωσαν ήδη στη Θεσσαλία, την Αχαιοήλιδα, και την Αιτωλοακαρνανία, τη Λαμία και τη Δωρίδα

45. Ό.π., 17 Ιουνίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

46. Ό.π., 24 Ιουνίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

47. Ραγκαβής προς υπουργείο Εξωτερικών, 7/20 Ιουλίου 1922, Αρχείο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, φάκ. 25.

48. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Καί ντ'Ορσέ, 24 Ιουνίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 76.

– χωρίς όμως οι εκτιμήσεις του να μπορούν να ελεγχθούν. Όλες αυτές οι περιοχές είχαν ψηφίσει υπέρ της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως το Νοέμβριο του 1920. Επίσης πίστευε ότι η εργατική τάξη της Αττικής στρεφόταν εναντίον του αντιβενιζελισμού, όπως και οι κομμουνιστές, οι οποίοι είχαν συμμαχήσει για λόγους τακτικής με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση το 1920.⁴⁹

Βρετανικές διπλωματικές πηγές εκτιμούσαν ότι πράγματι υπήρχε δυσαρέσκεια, αλλά αυτή δεν αφορούσε αναγκαστικά το βασιλιά. Αν διεξάγονταν εκλογές και στην ατζέντα της προεκλογικής εκστρατείας βάραινε το ζήτημα της επιλογής μεταξύ του Κωνσταντίνου και του Βενιζέλου, τότε ο πρώτος θα επικρατούσε, εκτιμούσε η βρετανική πρεσβεία σε έκθεσή της στις 25 Ιουλίου. Αν αντίθετα ετίθετο θέμα επιλογής κόμματος, τότε οι Φιλελεύθεροι μπορούσαν να επικρατήσουν. Ένα τουλάχιστον στέλεχος της βρετανικής πρεσβείας με μακρά εμπειρία επί των ελληνικών υποθέσεων, έγραφε η έκθεση, είχε την εντύπωση ότι σημαντική μερίδα των στελεχών του Κόμματος των Φιλελευθέρων, αν όχι και η πλειοψηφία τους, έτεινε να στραφεί προς τη δημοκρατία.⁵⁰

Στα μέσα Ιουλίου η κυβέρνηση, σε μια κίνηση απελπισίας προκειμένου να σπάσει το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν, προανήγγειλε την παραχώρηση «αυτονομίας» στην κατεχόμενη από τις ελληνικές δυνάμεις Μικρά Ασία. Σύμφωνα με την *Πολιτεία* της 17ης Ιουλίου 1922, προβλεπόταν ότι ο ύπατος αρμοστής θα απηύθυνε διακήρυξη προς τον πληθυσμό με την οποία θα ανακοίνωνε την εγκαθίδρυση αυτόνομου καθεστώτος και θα καλούσε τις εθνοτικές ομάδες να συμμετάσχουν στη διοίκηση της αυτόνομης ζώνης. Το άλλο σκέλος της κυβερνητικής προσπάθειας προέβλεπε την από μακρόν συζητούμενη προέλαση των ελληνικών δυνάμεων προς την Κωνσταντινούπολη. Οι Σύμμαχοι θα καλούνταν να αποσύρουν τις δυνάμεις τους, ώστε να μην υπάρξει σύγκρουση με τον ελληνικό στρατό. Στην πραγματικότητα δηλαδή εξητείτο η συμμαχική συγκατάθεση.

Ήδη την επομένη, 18 Ιουλίου, η *Πολιτεία* σημείωνε δηκτικά ότι «ζητούντες την άδεια [...] δεικνύομεν ότι πραγματικώς αδυνατούμεν να αποτολμήσωμεν ό,τι σχεδιάζομεν και ποθούμεν». Η αυτονομία, σύμφωνα με την εφημερίδα, ήταν «κίνημα [...] ρευστόν και ακαθόριστον». Παράλληλα έκανε

49. Αποστολόπουλος προς Βενιζέλο, 22 Ιουλίου 1922, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 317.

50. Bentinck (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 25 Ιουλίου 1922, C 11211, FO 371/7585.

γνωστό ότι οι Γάλλοι και οι Βρετανοί δεν επρόκειτο να συγκατατεθούν στην προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη, καθώς είχαν δοθεί οδηγίες στο Βρετανό διοικητή να αντιταχθεί εμπράκτως σε αυτήν.⁵¹

Δύο μέρες μετά την προαναγγελία, σύμφωνα πάντα με την *Πολιτεία*, οι Τούρκοι απείλησαν με προέλαση στη Νικομήδεια, ενώ οι Σύμμαχοι ζητούσαν εξηγήσεις σχετικά με το περιεχόμενο της αυτονομίας και η κυβέρνηση κήρυξε τη λήξη της προσπάθειάς της, ανακοινώνοντας μέσω πηγών ότι η Αθήνα, εξαγγέλλοντας την αυτονομία και την προέλαση, προσπαθούσε να εκβιάσει την επίσπευση της σύγκλησης ειρηνευτικής διάσκεψης. Από την άποψη αυτή η κυβέρνηση πίστευε ότι ο στόχος της είχε επιτευχθεί.

Ένα ερώτημα που προέκυψε από τη μη πραγματοποιηθείσα προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη ήταν κατά πόσο οι μετακινήσεις μονάδων εξασθένισαν την ελληνική άμυνα στο μέτωπο της Μικράς Ασίας. Το Σεπτέμβριο του 1922, τη στιγμή κατά την οποία συνειδητοποιείτο η έκταση της ελληνικής ήττας, ο λόρδος Κάρζον υποστήριξε ότι η επίθεση των Τούρκων είχε αποφασιστεί από τον Κεμάλ όταν είχε διαπιστώσει την εξασθένηση της ελληνικής αμυντικής γραμμής λόγω των μετακινήσεων ελληνικών μονάδων με στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Από στοιχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού προκύπτει ότι για το σκοπό αυτό μεταφέρθηκαν από τη Μικρά Ασία συνολικά πέντε συντάγματα πεζικού, δύο τάγματα ευζώνων, μία μοίρα ορειβατικού πυροβολικού και μία επιλαρχία, μία πυροβολαρχία και μία μοίρα Skoda των 150. Καθώς μέρος αυτών επανήλθε στις θέσεις τους, η μείωση των δυνάμεων κατά την τουρκική επίθεση ανερχόταν σε έντεκα τάγματα και πέντε πυροβολαρχίες. Από αυτά τα έντεκα τάγματα, μόνο τα τέσσερα ανήκαν στο Α' και στο Β' Σώμα Στρατού, τα οποία υπέστησαν την τουρκική επίθεση. Το συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι η επίδραση των μετακινήσεων δεν ήταν μεγάλη.⁵²

Παρά την αίσθηση του αδιεξόδου, στο σκληρό πυρήνα της αντιπολίτευσης υπήρχε κάποιος εφησυχασμός, καθώς λίγες μόνο μέρες πριν την τελική επίθεση των τουρκικών δυνάμεων στο μικρασιατικό μέτωπο δεν ανέμεναν την εκδήλωσή της. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Κονδύλης έγραφε στον Βενιζέλο ότι οι πιθανότητες επίθεσης του Κεμάλ είχαν μειωθεί «παισθητώς». Βρετανικοί στρατιωτικοί κύκλοι της Κωνσταντινούπολης, πάντα σύμφωνα

51. Βλ. επίσης Foreign Countries Reports, αρ. 75, 9 Αυγούστου 1922, CAB 24/155.

52. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος ιστορία εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919-1922*, ό.π., σ. 333.

με τον Κονδύλη, θεωρούσαν σχεδόν βέβαιο ότι δε θα αναλαμβανόταν μείζων επιχείρηση. Ο Έλληνας στρατιωτικός πιθανολογούσε ότι ο Κεμάλ είχε αποθαρρυνθεί από δήλωση του Βρετανού πρωθυπουργού Λόνντ Τζωρτζ που ήταν θετική για την Ελλάδα και από τη φημολογούμενη υλική ενίσχυση της ελληνικής στρατιωτικής προσπάθειας. Είκαζε επίσης ότι ο Κεμάλ είχε διαπιστώσει ανεπάρκεια του στρατού του, ο οποίος βρισκόταν «εν αθλία καταστάσει». Το ηθικό των τουρκικών δυνάμεων ήταν χαμηλό, έγραφε ο Κονδύλης, και επικρατούσε η «ανυποδησία» και η «γυμνότης», ενώ οι λιποταξίες αυξάνονταν. Προσέθετε όμως ότι και ο ελληνικός στρατός δε βρισκόταν σε καλή κατάσταση. Η διατροφή ήταν «κακή», ενώ επίσης σημειωνόταν έλλειψη σε λινοστολή και υπόδηση. Η πειθαρχία δε φαινόταν καλή, καθώς ο νέος αρχιστράτηγος Χατζηανέστης είχε αποδοκιμαστεί κατά τη διάρκεια επιθεωρήσεων συνταγμάτων, ο Κονδύλης όμως πίστευε ότι δεν υπήρχε κίνδυνος αποσύνθεσης και ζητούσε από τον Βενιζέλο να τερματιστεί η περίοδος της «αδράνειας» και να προχωρήσει η στρατιωτική κίνηση, καθώς δεχόταν πιέσεις από αξιωματικούς της Στρατιάς Θράκης, αφού δεν υπήρχε ελπίδα ειρήνευσης ή συντριβής του εχθρού, με δεδομένη τη διαπίστωση ότι ο ελληνικός στρατός δεν επρόκειτο να ενισχυθεί αποφασιστικά. Εάν δε σημειωνόταν κάποια κίνηση, τότε ο στρατός «θα εκτραχηλισθή εξ απογνώσεως εις πράξεις αναρχικάς», προειδοποιούσε ο Κονδύλης σε μια αποστροφή που ήταν κάπως αντιφατική με την προηγούμενη διαπίστωση του ότι δεν υπήρχε κίνδυνος αποσυνθέσεως του στρατού. Η ανατροπή του καθεστώτος, τόνιζε, ήταν η μόνη διέξοδος.⁵³

Η τουρκική επίθεση πραγματοποιήθηκε πέντε μέρες μετά, στις 13 Αυγούστου (π.η.). Το Επιτελείο της στρατιάς δεν την ανέμενε, καθώς η σύμφωνη με τις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής «χρήσιμη» περίοδος για τη διεξαγωγή επιχειρήσεων (Απρίλιος-Αύγουστος) είχε σχεδόν παρέλθει. Στο πλαίσιο αυτό ο αρχιστράτηγος είχε προγραμματίσει να αναχωρήσει για την Αθήνα στις 6 Αυγούστου προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις για τη συνέχεια. Η αναχώρησή του δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς εκείνο το πρωί σημειώθηκαν τουρκικές επιθετικές ενέργειες, οι οποίες όπως αποδείχθηκε ήταν παραπλανητικές. Και πάλι όμως δε θεωρήθηκε ότι συνιστούσαν μέρος μείζονος επιχείρησης. Καθ' όλη τη διάρκεια του δεκαήμερου από την 1η έως τη 10η Αυγούστου το ελληνικό Επιτελείο λάμβανε πληροφορίες είτε

53. Κονδύλης προς Βενιζέλο, 8/21 Αυγούστου 1922, Αρχείο Ελ. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 317.

από αυτομόλους είτε από αέρος για μετακινήσεις στρατευμάτων. Ήταν όμως ασαφείς και αλληλοσυγκρουόμενες, και δεν αξιολογήθηκαν ως συνιστώσες μιας ευρύτερης κίνησης. Άλλωστε οι συγκεντρώσεις των τουρκικών δυνάμεων πραγματοποιούνταν μόνο τη νύχτα. Το κύριο μέρος των κινήσεων έλαβε χώρα μεταξύ 9ης και 12ης Αυγούστου. Οι τουρκικές δυνάμεις εκτιμάτο ότι ήταν οι μισές από όσες πραγματικά ήταν.

Η επίθεση άρχισε με τον πιο σφοδρό βομβαρδισμό που είχαν υποστεί οι ελληνικές δυνάμεις καθ' όλη τη διάρκεια του μικρασιατικού πολέμου – και ήταν αποτελεσματικός.⁵⁴ Πράγματι, ενώ οι Διαβιβάσεις είχαν διαθέσει επαρκή κυκλώματα για τις επικοινωνίες της στρατιάς με τα σώματα στρατού, οι γραμμές ακολουθούσαν τις αντίστοιχες σιδηροδρομικές και η επικοινωνία μπορούσε εύκολα να διακοπεί από διεισδύσεις των Τούρκων. Μεταξύ των μονάδων του μετώπου οι επικοινωνίες πραγματοποιούνταν μέσω τηλεφωνικού δικτύου – γραμμές καλωδίων σε στύλους. Απεδείχθησαν συνεπώς ευπαθείς στις βολές πυροβολικού ευθύς με την έναρξη της μάχης.⁵⁵ Περί τις 3:00 μ.μ. η επικοινωνία με τη Σμύρνη, τηλεγραφική και σιδηροδρομική, διακόπηκε. Οι διαταγές της στρατιάς έφθαναν στο μέτωπο με τρεισήμισι ώρες καθυστέρηση, με συνέπεια να ανταποκρίνονται σε μια κατάσταση που είχε ήδη μεταβληθεί. Χαρακτηριστικό είναι το εξής: Η πρώτη διαταγή έφθασε στις 4:15 μ.μ. και η δεύτερη στις 11:00 μ.μ. Από αυτή τη δεύτερη διαταγή προκύπτει ότι η διοίκηση της στρατιάς δεν είχε αντιληφθεί τη σημασία της επίθεσης και την κρισιμότητα της κατάστασης. Έτσι ούτε στην Αθήνα έγινε αντιληπτή η σοβαρότητά της και η κλίμακά της.⁵⁶

Στις 14 Αυγούστου εγκατελείφθη η πιο εκτεθειμένη θέση του μετώπου, η λεγόμενη εξέχουσα του Αφιόν Καραχισάρ. Παρά ταύτα, ακόμα και τη νύχτα της 14ης προς τη 15η Αυγούστου, με εξαίρεση την εγκατάλειψη του Αφιόν, το μέτωπο παρέμενε όπως ήταν το πρωί της 13ης, όταν εκδηλώθηκε η επίθεση των Τούρκων.

Στις 15 Αυγούστου η εφημερίδα *Πολιτεία*, σε άρθρο της με τίτλο «Εις το μέτωπον», ανέφερε ότι ανακοινωθέν του Γενικού Επιτελείου από το απόγευμα της 14ης Αυγούστου γνωστοποιούσε πως οι Τούρκοι είχαν αρχίσει την επίθεσή τους το πρωί της 13ης Αυγούστου. Σημαντικό για να κατανοηθεί η κατάσταση των πνευμάτων στην Αθήνα ήταν όμως ότι το άρθρο προέ-

54. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος ιστορία εκστρατείας Μικράς Ασίας 1919-1922*, ό.π., σ. 346-347, 350-353.

55. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η μικρασιατική καταστροφή», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 202-203.

56. Ό.π., σ. 214.

βλεπε πως ο Κεμάλ θα ήταν «ολιγαρχέστατος» στις προσδοκίες του. Υπήρχαν βέβαια και αμφιβολίες, που διατυπώνονταν καλυμμένα, υπό τον τύπο υποθέσεων: Αν επρόκειτο, αντίθετα προς τη βασική εκτίμηση, για προοίμιο γενικότερης επίθεσης, αυτό σήμαινε ότι οι Τούρκοι διέθεταν υπέρτερες δυνάμεις ή ότι είχαν ενισχύσει το πυροβολικό τους ή ότι υποτιμούσαν το ηθικό του ελληνικού στρατού ή, τέλος, ότι είχαν πληροφορίες πως ελληνικές δυνάμεις είχαν μεταφερθεί αλλού και συνεπώς το κεντρικό μέτωπο ήταν εξασθενημένο. Η κατακλείδα του άρθρου ήταν εξίσου αμφίσημη, καθώς η σχετική δημοσιογραφική ανάλυση επανερχόταν στην αρχική εκτίμηση ότι ο Κεμάλ θα επεδίωκε τοπική επιτυχία, αφού δε διέθετε υπέρτερες δυνάμεις και υστερούσε σε πυροβολικό. Αλλά το ερώτημα παρέμενε: «Πρόκειται περί απλής επιδείξεως ή επιχειρήσεων ευρύτερας εκτάσεως;».

Μία μέρα νωρίτερα, στις 14 Αυγούστου, ο Γεώργιος Α. Βλάχος είχε δημοσιεύσει στην *Καθημερινή*, ανυπόγραφο, το γνωστό άρθρο του με τον τίτλο «Οίκαδε». Αν και μία δεκαετία αργότερα ισχυρίστηκε ότι το άρθρο δημοσιεύθηκε καθ' υπόδειξη της κυβέρνησης για να ληφθεί υπόψη από τους Συμμάχους, και ότι δημοσιεύθηκε δύο μέρες μετά την «καταστροφή», ενώ ακολούθησε ένα ακόμα τρεις μέρες αργότερα, το «Πομερανοί»,⁵⁷ είναι προφανές ότι το δεύτερο σκέλος του ισχυρισμού του είναι αβάσιμο, καθώς το βράδυ της 13ης Αυγούστου, που τυπώθηκε το σχετικό φύλλο, δεν είχε εκτιμηθεί ακόμα η σημασία της τουρκικής επίθεσης, ούτε είχε καταρρεύσει το μέτωπο. Ο Βλάχος προσπαθούσε απλώς να αποσειεί την κατηγορία ότι το άρθρο του είχε υπονομεύσει το ηθικό του στρατού.

Δεν ήταν όμως αυτό το ουσιαστικό χαρακτηριστικό του άρθρου τη στιγμή που δημοσιεύθηκε. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για δήλωση πολιτικής πρόθεσης της κυβέρνησης. Οι ελπίδες για σύγκληση συνδιάσκεψης ειρήνης στη Βενετία είχαν ελαττωθεί και αναμενόταν ο χειμώνας, σημείωνε ο Βλάχος. Οι ελπίδες ότι η ελληνική προέλαση προς την Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να «εκβιάσει» λύση είχαν επίσης διαψευστεί, και ο εκδότης της *Καθημερινής* επέρριπτε την ευθύνη για τη συμμαχική αντίδραση στο γεγονός ότι οι Σύμμαχοι είχαν πεισθεί από τη φιλελεύθερη αντιπολίτευση ότι επρόκειτο περί «μπλόφας». Καθώς οι φιλικές για την Αθήνα δηλώσεις του Βρετανού πρωθυπουργού δεν επρόκειτο να ακολουθηθούν από πράξεις, ενώ δεν υπήρχε πιθανότητα οι αποφάσεις της όποιας συμμαχικής συνδιάσκεψης να επιβληθούν από τις Μεγάλες Δυνάμεις, απέμενε μόνη η Ελλάδα με το στρατό της, κι έπρεπε να αποφασίσει ταχύτατα τη μεταβίβαση της Μικράς Ασίας «εις τους γενναίους κατοίκους της». Η περίοδος των θυσιών,

57. Γεώργιος Α. Βλάχος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, Ζήδρος, Αθήνα 1990, σ. 76.

αν δεν είχε λήξει, έληγε, σημείωνε ο Βλάχος, και η Ελλάδα έπρεπε να διαχειμάσει «οίκαδε».⁵⁸

Επρόκειτο για μια καθυστερημένη διαπίστωση, καθώς τα γεγονότα είχαν προλάβει την όποια στροφή της ελληνικής πολιτικής. Η πολιτική αυτή είχε νόημα να αναληφθεί εντός του 1921 και το αργότερο έως την άνοιξη του 1922, δηλαδή πολύ πριν καταστεί δυνατή η επανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων, αφού ήταν προφανής η ελληνική εξάντληση.

Η διάσπαση των ελληνικών δυνάμεων του μετώπου σημειώθηκε στις 15 Αυγούστου, και από τις 17 η υποχώρηση ήταν συνεχής.⁵⁹

Το επόμενο άρθρο του Βλάχου με τον τίτλο «Πομερανοί» δημοσιεύθηκε στις 17 Αυγούστου, συνεπώς είχε γραφτεί στις 16. Το περιεχόμενό του είχε ασφαλώς άλλο χαρακτήρα – λάμβανε υπόψη τις στρατιωτικές εξελίξεις. Στις 16 πάντως, όταν ο Βλάχος έστειλε το άρθρο του στο τυπογραφείο, δεν μπορεί παρά να ήταν γνωστό σε έναν άριστα ενημερωμένο δημοσιογράφο και εκδότη, όπως ήταν ο εκδότης της *Καθημερινής*, ότι ο ελληνικός στρατός ηττάτο, αν και πιθανόν να μην είχε συνειδητοποιηθεί η έκταση της ήττας. Οι «Πομερανοί» όμως, όπως προκύπτει από το περιεχόμενό τους, έδειχναν κόπωση και τάση εγκατάλειψης της προσπάθειας. Σύμφωνα με τον Βλάχο, η ελληνική πλευρά δεν έπρεπε να επιδιώξει οποιοδήποτε πολιτικό αποτέλεσμα επαναλαμβάνοντας την προέλαση στη Μικρά Ασία, όπως είχε πράξει το 1921. Οι Σύμμαχοι, τόνιζε, είχαν παραγνωρίσει το όποιο στρατιωτικό αποτέλεσμα τότε, και θα έκαναν το ίδιο και τώρα. Όπως η ελληνική κυβέρνηση είχε εγκαταλείψει το φθινόπωρο του 1921 την προέλαση προς την Άγκυρα, έτσι και τώρα έπρεπε να αποφύγει οποιαδήποτε επιχείρηση είτε προέλασης είτε άμυνας σε προωθημένη γραμμή. Ο υπαινιγμός του εκδότη της *Καθημερινής* για τον τουρκικό χαρακτήρα των περιοχών που κατείχαν οι Έλληνες εκείνη τη στιγμή ήταν σαφής: Η Ελλάδα δεν έπρεπε να υπερασπιστεί τους μιναρέδες του Εσκή Σεχίρ ή της Κιουτάχειας. Ακόμα και αν η παραμονή εκεί όπου ήδη βρισκόταν ο ελληνικός στρατός ήταν επίπονη, έπρεπε να αναζητηθεί νέα γραμμή πιο ευνοϊκή. Αν χρειαζόνταν νέες θυσίες, έπρεπε να αποφευχθούν.

Μπορεί να υποτεθεί ότι το άρθρο συνιστούσε ψυχολογική προετοιμασία εν όψει των διαγραφόμενων στρατιωτικών εξελίξεων. Φαίνεται όμως ότι δεν επρόκειτο μόνο περί αυτού, αλλά και για μια πρόταση πολιτικής η οποία διατυπωνόταν σαν να υπήρχε ακόμα εναλλακτική λύση. Αυτό προκύπτει από το σχόλιο του Βλάχου ότι όποιοι πρότειναν νέες στρατιωτικές

58. Ό.π., σ. 77-78.

59. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η μικρασιατική καταστροφή», ό.π., σ. 228-229, 232.

επιχειρήσεις έπρεπε να σταλούν αμέσως στο μέτωπο για «να ικανοποιήσουν τας ορμάς τας οποίας θέλουν να υπηρετήσουν με ξένον αίμα». Επρόκειτο συνεπώς για μια πρόταση και μομφή που απευθυνόταν και στους Βρετανούς.

Το άρθρο έκλινε εμφαντικά με τη διατύπωση της θέσης ότι «το αίμα της Ελλάδος δεν ρέει εις τας φλέβας της διά να χύνεται εις την απωτάτην Μικρασίαν. Ρέει διά να θερμάνη και να κινήση εις δράσιν την Ελλάδα, υπέρ εαυτής και υπέρ της Ελλάδος της αύριον». Η Ελλάδα κατά τον Βλάχο, παραφράζοντας παλαιότερη δήλωση του Μπίσμαρκ, δεν έπρεπε να θυσιάσει άλλους Πομερανούς για την Ανατολή.⁶⁰

Από άλλες, καλά πληροφορημένες πηγές, όπως ο Μεταξάς, γνωρίζουμε ότι ήδη στις 16 Αυγούστου είχε συνειδητοποιηθεί η ήττα του ελληνικού στρατού.⁶¹ Στις 18 Αυγούστου ο Μεταξάς κάνει λόγο για «καταστροφή», και στις 20 Αυγούστου για «το τραγικόν τέλος της στρατιωτικής μας ακμής».⁶²

Ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου υποστράτηγος Εξαδάκτυλος θα κατέθετε αργότερα στη Δίκη των Έξι ότι κατέληξε στο συμπέρασμα πως η στρατιά θα ήταν αδύνατο να παραμείνει στη Μικρά Ασία στις 17 Αυγούστου.⁶³

Ταυτόχρονα η πληροφόρηση της κοινής γνώμης στην Αθήνα για τις εξελίξεις στο μέτωπο ήταν ελλιπής και η εικόνα που δινόταν από τον Τύπο ήταν μάλλον παραπλανητική, αν και ένας τακτικός αναγνώστης θα πρέπει να είχε συνειδητοποιήσει ότι ο ελληνικός στρατός είχε ηττηθεί. Στις 17 Αυγούστου, την ημέρα δηλαδή που ο Βλάχος δημοσίευε στην *Καθημερινή* το δεύτερο άρθρο του, η *Πολιτεία* παραδεχόταν ότι η τουρκική επίθεση ήταν ευρεία και ότι το Αφιόν Καραχισάρ είχε εγκαταλειφθεί. Επρόκειτο ασφαλώς για έμμεση ομολογία της ήττας, αφού το Αφιόν Καραχισάρ, εκτός από σημείο στρατηγικής σημασίας, συμβόλιζε την προωθημένη θέση του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Σύμφωνα με κατάθεση στη Δίκη των Έξι του ταγματάρχη Παναγάκου, συνδέσμου του στρατηγείου της στρατιάς με τις προκεχωρημένες μονάδες, στις 16 και κυρίως στις 17 Αυγούστου επήλθε πραγματική κατάρρευση, καθώς πολλές φορές σημειωνόταν υποχώρηση από «συμπάθεια», δηλαδή μια μονάδα υποχωρούσε επειδή έβλεπε διπλανή μονάδα να έχει υποχωρήσει, με περαιτέρω συνέπεια η ανάμειξη με φυ-

60. Γεώργιος Α. Βλάχος, Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951), ό.π., σ. 79-80.

61. Μεταξάς, *Το προσωπικόν του ημερολόγιον, Τόμος Τρίτος (1921-1932)*, επιμ. Παν. Σφρναίος, Ίκαρος, Αθήνα 1964, σ. 184.

62. Ό.π., σ. 185.

63. Κατάθεση υποστράτηγου Εξαδάκτυλου, στο *Η Δίκη των Έξι*, έκδοση της Πρωίας, Αθήνα 1931, σ. 398.

γάδες να προκαλεί κύμα νέων φυγάδων. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι αυτή η εξέλιξη προέκυψε αφού πρώτα το μέτωπο είχε διασπαστεί, ήταν συνέπεια και όχι αιτία της κατάρρευσης. Η επικοινωνία εξάλλου της στρατιάς με τις μονάδες της ήταν τουλάχιστον ελλιπής ή και ανύπαρκτη.⁶⁴

Στις 20 Αυγούστου η *Πολιτεία* σημείωνε ότι είχε οριστεί νέα γραμμή άμυνας και ότι είχε πραγματοποιηθεί σύμπτυξη στο Ουσάκ. Την επομένη η ίδια εφημερίδα διαβεβαίωνε ότι τα σώματα στρατού συμπύσσονταν «συγκεκροτημένα, εν απολύτω τάξει». Αυτό δεν ήταν ακριβές.

Την ίδια ημέρα, 21 Αυγούστου, το Γενικό Επιτελείο Στρατού διέταξε τη στρατιά και τη Στρατιωτική Διοίκηση Μυτιλήνης, η οποία αναμενόταν να είναι το κέντρο υποδοχής των μονάδων που θα επέστρεφαν από τη Μικρά Ασία, να αποστρατεύσει όλες τις ηλικίες εκτός των τριών νεότερων. Ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου υποστράτηγος Εξαδάκτυλος ισχυρίστηκε στη Δίκη των Έξι ότι αυτή η διαταγή αποστράτευσης αφορούσε στρατιώτες μονάδων που είχαν διαλυθεί, και όχι αυτών που παρέμεναν συγκεκροτημένες.⁶⁵ Οπωσδήποτε όμως, είτε αυτό ισχύει είτε όχι, είναι προφανές ότι η διαταχθείσα αποστράτευση –η οποία ασφαλώς δεν προκάλεσε την ήττα στη Μικρά Ασία, αλλά ήταν συνέπεια της– απέβλεπε στην εκτόνωση της οργής των στρατευμένων, αλλά και στη μείωση των δυνατοτήτων εκδήλωσης στρατιωτικού κινήματος εναντίον της κυβέρνησης και του βασιλιά. Τα γεγονότα έδειξαν όμως ότι η προσπάθεια αυτή δεν ήταν επιτυχής.

Η ειδησεογραφία αναφερόταν επίσης στις πολιτικές διεργασίες για το σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Έτσι, σύμφωνα με την *Πολιτεία* της 21ης Αυγούστου 1922, ο Μεταξάς, ο Μπούσιος και ο Τριανταφυλλάκος δήλωναν την ετοιμότητά τους να σχηματίσουν κυβέρνηση, διευκρινίζοντας ότι η πρωτοβουλία ανήκε στο βασιλιά. Στις 23 Αυγούστου η ίδια εφημερίδα ανακοίνωνε ότι είχε οριστεί ως νέος αρχιστράτηγος ο έως τότε διοικητής του Α' Σώματος Στρατού Νικόλαος Τρικούπης. Πρόκειται για την πιο χαρακτηριστική περίπτωση της σύγχυσης που επικρατούσε και της κατάρρευσης των επικοινωνιών μεταξύ κέντρου και μετώπου. Στις 24 Αυγούστου η *Πολιτεία* σημείωνε ότι ο Τρικούπης δεν είχε απαντήσει αν αποδέχεται ή όχι την αρχιστρατηγία, για να ομολογήσει στις 25 ότι δύο στρατηγοί, ο Τρικούπης και ο Διγενής, και τέσσερις συνταγματάρχες που είχαν διέλθει από το Ουσάκ είχαν αιχμαλωτιστεί ήδη από τις 20 του μήνα.

Στις 25 Αυγούστου ανακοινώθηκε η παραίτηση της κυβέρνησης και η ανάθεση σχηματισμού νέας στον αντιβενιζελικό Τριανταφυλλάκο. Και στις

64. Κατάθεση ταγματάρχη Παναγάκου, στο ό.π., σ. 334-337.

65. Κατάθεση υποστράτηγου Εξαδάκτυλου, στο ό.π., σ. 398-399.

26 η *Πολιτεία* ενημέρωνε ότι η πόλη της Σμύρνης είχε παραδοθεί από τις ελληνικές αρχές στους Συμμάχους.

Στις 27 Αυγούστου, καθώς η ήττα ήταν προφανής σε όλους, ο βασιλιάς απευθύνθηκε στους Έλληνες η διατύπωσή του έδειχνε προσπάθεια υποβάθμισης των εντυπώσεων από την κατάρρευση του μετώπου, αλλά και ότι η αντίληψή του για το μέγεθος της ήττας και τη σημασία της ήταν μειωμένη: «Ο ηρωικός μου στρατός [...] υπέστη ατύχημα ουχί ασύνηθες εις στρατούς, μετά μακράν διάρκειαν πολεμικήν».

Τρεις μήνες αργότερα, από το Παλέρμο της Σικελίας, τον τόπο της αυτοεξορίας του, ο Κωνσταντίνος θα απέδιδε την ήττα στο βενιζελισμό: «Δεν πρόκειται περί στρατιωτικής καταστροφής, αλλά περί καταστροφής πολιτικής, οφειλομένης εις την αντίθετον προπαγάνδαν». Στο πλαίσιο αυτό συμπέρανε ότι δεν είχε λάβει τα κατάλληλα μέτρα εναντίον του Βενιζέλου: «Υπήρξα πολύ ανεκτικός, πολύ έντιμος και πολιτισμένος απέναντι του δολοφόνου αυτού».⁶⁶

Στις 7 Σεπτεμβρίου (ν.η.) στο βρετανικό υπουργικό συμβούλιο, μετά την ανακεφαλαίωση της κατάστασης, ο Κάρζον εμφανίστηκε οξύς έναντι των Γάλλων, οι οποίοι δεν είχαν δώσει συνέχεια στην κατ' αρχήν συμφωνία του Μαρτίου του 1922 στο Παρίσι για την αναζήτηση πολιτικής διευθέτησης. Δεν έλειπε βέβαια η προσπάθεια να χρεωθεί η ευθύνη για την ήττα αποκλειστικά στην Αθήνα. Από στρατιωτική άποψη, ο Βρετανός υπουργός πίστευε ότι οι Έλληνες έπρεπε να έχουν προχωρήσει σε σύμπτυξη των δυνάμεών τους πλησιέστερα στη Σμύρνη, και ότι η τουρκική επίθεση είχε λάβει χώρα σε συνθήκες μη ευνοϊκές για τους Έλληνες. Σε σχετικές όμως κρούσεις του Γούναρη για απαγκίστρωση το Λονδίνο ήταν αρνητικό, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν είχε αναφερθεί σε σύμπτυξη και σε νέα γραμμή άμυνας, αλλά σε εκκένωση. Οι Έλληνες, διαπιστώνοντας τη διάσταση απόψεων μεταξύ των Συμμάχων, είχαν απειλήσει με προέλαση στην Κωνσταντινούπολη, και η μεταφορά δυνάμεών τους στη Θράκη στο πλαίσιο του σχεδιασμού αυτής της προέλασης είχε αδυνατίσει την άμυνά τους στη Μικρά Ασία. Παράλληλα είχαν «ανοήτως», κατά τον Κάρζον, ανακηρύξει την αυτονομία της ζώνης της Σμύρνης. Τα δύο αυτά γεγονότα, η απόσυρση δυνάμεων και η ανακήρυξη της αυτονομίας, είχαν δώσει στους Τούρκους την ευκαιρία τους, συμπλήρωνε ο Κάρζον. Λίγο πριν τη συνάντησή οι Βρετανοί ιθύνοντες είχαν εκφράσει αμφιβολίες κατά πόσο η υποχώρηση των Ελλήνων ήταν αποτέλεσμα της τουρκικής πίεσης ή ήταν σκό-

66. Απόσπασμα επιστολής Κωνσταντίνου προς άγνωστο παραλήπτη, 9 Νοεμβρίου 1922, Αρχεία τ. Βασιλικών Ανακτόρων, ΓΑΚ, φάκ. 125.

πιμη, ενώ Βρετανοί στρατιωτικοί θεωρούσαν ότι ο ελληνικός στρατός θα μπορούσε να αμυνθεί στην περίμετρο της Σμύρνης. Ο Κάρζον τόνισε πως εκ των πραγμάτων είχε αποδειχθεί ότι η προβολή αντίστασης ήταν αδύνατη, σημειώνοντας ότι οι Τούρκοι είχαν ενισχυθεί με μεγάλες ποσότητες οπλισμού από τους Γάλλους και τους Ιταλούς.⁶⁷

67. Conclusions of a Meeting of the Cabinet Held at 10, Downing Street, London, S.W., on Thursday, September 7, 1922, at 12 noon, CAB 23/31.

ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Αναζήτηση εξιλαστήριων θυμάτων

Πέντε μέρες μετά την εκτέλεση των Έξι ο Γάλλος πρεσβευτής στην Αθήνα σημείωνε ότι οι κυβερνήσεις υπό τον Δημήτριο Γούναρη, έναν από τους εκτελεσθέντες, είχαν επιμείνει στη συνέχιση της μικρασιατικής εκστρατείας πέρα από κάθε μέτρο φρόνησης λόγω της επιμονής των βενιζελικών, οι οποίοι ήταν έτοιμοι να αξιοποιήσουν πολιτικά οποιαδήποτε εικαζόμενη πρόθεση του ηγέτη του Λαϊκού Κόμματος να οδηγήσει στην απαγκίστρωση των ελληνικών δυνάμεων από τη Μικρά Ασία. Ο Γούναρης κατανοούσε τους κινδύνους από την επιμονή στη στρατιωτική εμπλοκή, αλλά δεν τολμούσε να αντιπαραταχθεί στους Φιλελευθέρους. Και ο Γάλλος πρεσβευτής συνέχιζε προσθέτοντας ένα δεύτερο λόγο που ερμήνευε την εμμονή του αντιβενιζελισμού στη στρατιωτική επιλογή: Ήταν η βρετανική πολιτική, της οποίας θύμα κατέστη ο Γούναρης και οι συνεργάτες του. Η βρετανική κυβέρνηση είχε ενθαρρύνει τη νέα κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, διαβεβαιώνοντας ότι το Λονδίνο, και μετά την επάνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο, θα τηρούσε έναντι της Ελλάδας την ίδια στάση που είχε τηρήσει όταν κυβέρνηση ήταν οι Φιλελεύθεροι. Οι αντιβενιζελικοί αποφάσισαν τελικά να ακολουθήσουν την ίδια πολιτική με τον Βενιζέλο, παρά την αίσθηση του κινδύνου που τους διακατείχε, πιστεύοντας ότι θα αντιμετώπιζαν μαζί με τους Βρετανούς τους κοινούς τους εχθρούς. Αυτός ήταν ο λόγος, κατέληγε ο Γάλλος διπλωμάτης, που οι Βρετανοί προσπάθησαν να αποτρέψουν τις εκτελέσεις. Οι κατηγορούμενοι, εν πάση περιπτώσει, δεν είχαν διαπράξει ποινικά αδικήματα, αλλά είχαν ακολουθήσει μια εσφαλμένη πολιτική.¹

Παραδόξως σε ανάλογο συμπέρασμα κατέληγε και η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα, με την κρίσιμη εξαίρεση της ευθύνης των ιθυνόντων της βρετανικής πολιτικής. Ο Βρετανός πρεσβευτής σημείωνε ότι είχε συναντήσει τον Πλαστήρα την παραμονή των εκτελέσεων, αλλά ο αρχηγός του καθεστώτος

1. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Καί ντ'Ορσέ, 3 Δεκεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 58.

ήταν αμετακίνητος, καθώς υποστήριζε ότι, αν δεν εκτελούνταν οι θανατικές ποινές, θα ήταν αδύνατο να επιβληθεί και πάλι η πειθαρχία στο στρατό. Η πρόταση για παραμονή των καταδικασθέντων στο εξωτερικό με αντάλλαγμα τη δέσμευσή τους για αποχή διά βίου από την ελληνική πολιτική είχε γίνει αποδεκτή από το λόρδο Κάρζον πολύ αργά, αφού είχαν πραγματοποιηθεί οι εκτελέσεις. Ο Λίντλεϋ σημείωνε, προφανώς σε μια προσπάθεια να δείξει ότι η βρετανική πλευρά είχε εξαντλήσει την επιρροή της, ότι η πρεσβεία είχε αποτρέψει την εκτέλεση των Έξι τις πρώτες μέρες του στρατιωτικού καθεστώτος. Ο Πλαστήρας και ο Γονατάς είχαν υποσχεθεί ότι οι κατηγορούμενοι θα δικάζονταν από τακτικό δικαστήριο, υπόσχεση που δεν τηρήθηκε. Δεν υπήρχε επίσης βενιζελικός που να μην ήθελε την εκτέλεση, τόνιζε ο Λίντλεϋ, και προσέθετε ότι, αν ο Βενιζέλος το επιθυμούσε, θα τις είχε αποτρέψει. Δεν υπήρχε κανείς που να πίστευε ότι οι υπουργοί είχαν διαπράξει εσχάτη προδοσία. Είχαν διαπράξει σφάλματα, αλλά η πραγματική αιτία ήταν το αποτέλεσμα των εκλογών του 1920. Και ακολουθούσε η κρίσιμη διαπίστωση:

Είναι εύκολο να διαπιστωθεί τώρα ότι η δέουσα πορεία για την πρώτη κυβέρνηση του βασιλιά Κωνσταντίνου ήταν να ειδοποιήσει τους Συμμάχους ότι η Μικρά Ασία θα εκκενωνόταν άμεσα αν δεν παρεχόταν βοήθεια. Μια τέτοια απόφαση απαιτούσε περισσότερο κουράγιο από όσο είχαν ο κ. Γούναρης και οι φίλοι του, αλλά θα έπρεπε επίσης να παρατηρηθεί ότι ο βενιζελικός Τύπος ήταν ο πιο ισχυρός κήρυκας εναντίον της αποχώρησης από τη Μικρά Ασία.

Πρόκειται ασφαλώς για το ήμισυ μόνο της αλήθειας, καθώς η βρετανική πολιτική ήταν αυτή που απαιτούσε την παραμονή του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, και αυτό, όπως προκύπτει σαφώς από τις αρχειακές πηγές, συνιστούσε το μέτρο της «υπευθυνότητας» του νέου ελληνικού καθεστώτος και της ανοχής του από τη βρετανική πλευρά.

Ο Λίντλεϋ απέδιδε την αποτυχία της προσπάθειάς του να αποτρέψει τις εκτελέσεις στη στάση του γαλλικού παράγοντα και του Βενιζέλου, στην ανησυχία του βενιζελισμού εν όψει νέων εκλογών, ενώ ως προς τους αξιωματούχους που είχαν πείσει για την εκτέλεση πίστευε ότι η στάση τους αντανακλούσε είτε προσπάθεια να αποτινάξουν την ευθύνη της ήττας είτε ότι ήταν πεπεισμένοι πως σε διαφορετική περίπτωση η πειθαρχία δε θα μπορούσε να αποκατασταθεί.²

2. Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, αρ. 695, 8 Δεκεμβρίου 1922, C 17208, FO 371/7589.

Οι δύο εκθέσεις καταγράφουν με ακρίβεια τα δεδομένα και το πλαίσιο εντός του οποίου κινήθηκε η διαδικασία της δίκης και της εκτέλεσης των Έξι, δηλαδή των Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκη, Στράτου, Μπαλταζή και Χατζηανέστη. Επρόκειτο ασφαλώς για δίκη πολιτικής σκοπιμότητας. Ήταν αδύνατον να θεμελιωθεί εκ προθέσεως διάλυση του στρατού ή εκούσια παραχώρηση εδάφους της επικρατείας, ενώ και άλλα σημεία του κατηγορητηρίου, όπως η επαναφορά του Κωνσταντίνου στο θρόνο παρά τη συμμαχική αντίδραση, που είχε ως συνέπεια και τη διακοπή της παροχής πολεμικών πιστώσεων, δεν μπορούσαν να συνιστούν αξιόποινες πράξεις, αλλά ενδεχομένως πολιτικές αστοχίες.³

Ο συνταγματάρχης Στυλιανός Γονατάς, συναρχηγός με το συνταγματάρχη Νικόλαο Πλαστήρα του στρατιωτικού κινήματος του Σεπτεμβρίου του 1922, δεν αμφισβητούσε το γεγονός ότι η εκτέλεση των Έξι είχε προκαλέσει «συγκίνηση». Παραδεχόταν όμως την πολιτική σκοπιμότητα, καθώς διαπίστωνε επίσης, και αποκάλυπτε έτσι και ένα από τα κίνητρα του στρατιωτικού καθεστώτος που προχώρησε στην εκτέλεση της θανατικής ποινής, ότι «η εκτέλεσις ενέπνευσε και φόβον εις τα πλήθη, τα οποία εγένοντο περισσότερο πειθαρχικά, και ιδιαιτέρως εις τον στρατόν, του οποίου η ανασύνταξις θα ήτο ίσως δύσκολος άνευ του αισθήματος του φόβου εις τους κληθέντας στρατευσίμους ή τους ρέποντας εις λιποταξίαν».⁴

Την εκδοχή του αντιβενιζελισμού για την εμπλοκή της Ελλάδας στη Μικρά Ασία συνόψισε ο Γούναρης σε απολογητικό του υπόμνημα προς την ανακριτική επιτροπή, καθώς δεν απολογήθηκε στη Δίκη των Έξι επειδή είχε προσβληθεί από τύφο. Η Ελλάδα, έλεγε ο Γούναρης, είχε συμμετάσχει στον πόλεμο χωρίς να έχει λάβει οποιαδήποτε υπόσχεση ή να έχει εξασφαλίσει τη δέσμευση των Συμμάχων για τις διεκδικήσεις της. Η ανακωχή του Μούδρου δεν είχε επίσης λάβει υπόψη οποιαδήποτε ελληνική αξίωση. Ο αφοπλισμός του οθωμανικού στρατού είχε πραγματοποιηθεί ατελώς, και πέριξ του Κεμάλ έσπευσαν αξιωματικοί και άνδρες εμπειροπόλεμοι, ενώ όπλα ήταν διαθέσιμα παντού. Από την άλλη πλευρά δεν πραγματοποιήθηκε η αναγκαία στρατιωτική ενέργεια από το Μάιο του 1919 έως το Νοέμβριο του 1920, εννοώντας προφανώς μια αποφασιστική επιχείρηση για τη διάλυση των δυνάμεων του Κεμάλ. Οι Σύμμαχοι, προσέθετε ο Γούναρης, περιόριζαν τις κινήσεις του ελληνικού στρατού, ενώ θα δήλωναν στην Αθήνα ότι έπρεπε να ενεργήσει μόνη για την εφαρμογή των όρων της συνθήκης των Σε-

3. Βλ. το κατηγορητήριο στο Βασίλειος Μόστρας, *Η μικρασιατική επιχείρησης*, Ίκαρος, Αθήνα 1969, σ. LXVI κ.εξ.

4. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1958, σ. 261.

βρών. Στο πλαίσιο αυτό ο Βενιζέλος είχε αποστρατεύσει μία κλάση, ενώ αντίθετα οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις είχαν υπερδιπλασιάσει τη δύναμη της Στρατιάς Μικράς Ασίας. Ούτε έλαβε ο Βενιζέλος πίστωση που να κάλυπτε την τελευταία έκδοση νομίσματος από την κυβέρνηση ύψους 400.000.000 δραχμών. Η Γαλλία και η Βρετανία, τόνιζε ο Γούναρης, είχαν δει τα νομίσματά τους υποτιμημένα την επαύριο του πολέμου, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες, που ήταν ο δανειστής τους, δεν επιθυμούσε να δει τις οφειλές του Λονδίνου και των Παρισίων προς την Ουάσινγκτον να αποσβένονται. Αυτός ήταν ο λόγος της διακοπής των πιστώσεων και όχι η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνο.⁵

Ο Γούναρης επικέντρωνε την κριτική του στη διακυβέρνηση Βενιζέλου και στους χειρισμούς της σχετικά με τη Μικρά Ασία. Απέφευγε να αναφερθεί στη βρετανική πολιτική, προφανώς γιατί η επιλογή του να ευθυγραμμιστεί χωρίς όρους με το Λονδίνο είχε αποδειχθεί εσφαλμένη. Ενδέχεται εξάλλου να ήλπιζε ότι η προεξοφλούμενη βρετανική παρέμβαση για την αναστολή εκτέλεσης των θανατικών ποινών θα ήταν αποτελεσματική.

Η ήττα στη Μικρά Ασία ήταν αδύνατο να τύχει πολιτικής διαχείρισης εκείνες τις μέρες, παρότι ο αντιβενιζελισμός δεν είχε απολέσει το λαϊκό του έρεισμα. Όσες στρατιωτικές μονάδες είχαν κατορθώσει να φθάσουν συντεταγμένες από τη Μικρά Ασία στη Χίο και τη Μυτιλήνη θα αποτελούσαν το μοχλό ανατροπής του Κωνσταντίνου και του αντιβενιζελισμού. Όπως σημείωνε ο Γονατάς στις 10 Σεπτεμβρίου, η ψυχολογία των αξιωματικών ήταν «λίαν εχθρική» προς την κυβέρνηση. Της καταλόγιζαν δημοσκοπικό χειρισμό των θεμάτων, εύνοια προς τους απότακτους αξιωματικούς του 1917, την επάνοδο του βασιλιά το 1920 παρά την αντίθεση των Συμμάχων, την προέλαση στον Σαγγάριο, ενώ επικρατούσε και το αίσθημα ότι ο αντιβενιζελισμός υποστήριζε την αποστράτευση. Το κίνημα το διηύθυνε ο συνταγματάρχης Πλαστήρας, σημείωνε ο Γονατάς, όταν ο στρατός βρισκόταν ακόμα στη Μικρά Ασία, αλλά εξερράγη στη Χίο.⁶

Πηγές προσκείμενες στο στρατιωτικό καθεστώς επιβεβαίωναν το γεγονός ότι η προεργασία είχε αρχίσει ενώ ακόμα ο ελληνικός στρατός βρισκόταν στη Μικρά Ασία. Σχετική έκθεση του θεωρούμενου ως επιτελικού νου του κινήματος ταγματάρχη Ευριπίδη Μπακιρτζή τοποθετούσε την αφετηρία «ιδίως από της υποχωρήσεως του Σαγγαρίου». Ο Μπακιρτζής σημείωνε ότι το κίνημα διαπερνούσε όλο το φάσμα των πολιτικών αποχρώσεων, και οι πιο

5. Το απολογητικό σημείωμα του Γούναρη παρατίθεται στο Βασίλειος Μόστρας, *Η μινρασιατική επιχείρησις*, ό.π., σ. 1-69.

6. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 229.

τολμηροί αναζητούσαν κατάλληλο πρόσωπο για την ηγεσία, ενώ οι ανώτεροι βαθμών απέφευγαν να αναλάβουν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες.⁷ Σε απροσδιόριστο χρονικό σημείο φαίνεται ότι ο αντισυνταγματάρχης Σπυρίδωνος περιέφερε πρωτόκολλο προς υπογραφή μεταξύ των αξιωματικών.

Από κατάθεση του στρατηγού Κοιμήση, διοικητή της ΙΧ Μεραρχίας και στελέχους του Επαναστατικού Συμβουλίου, στη Δίκη των Έξι γίνεται αντιληπτό το πνεύμα που επικρατούσε μεταξύ των αξιωματικών του μετώπου, οι οποίοι πίστευαν ότι η παράταση της εμπλοκής ήταν σκόπιμη προκειμένου ο στρατός να υποβάλλεται σε στερήσεις και έτσι να αποδεχθεί την ανάγκη της εκκένωσης. Ήταν αδύνατο όμως να υποτεθεί ότι οι στερήσεις στις οποίες υποβαλλόταν ο στρατός ήταν σκόπιμες, καθώς οι οικονομικές δυνατότητες της χώρας είχαν εξαντληθεί. Ταυτόχρονα, ενώ ο Κοιμήσης επέκρινε τον αντιβενιζελισμό για την παράταση της παραμονής του στρατού στη Μικρά Ασία, χαρακτήριζε «γάγγραινα» τη διακυβέρνηση Βενιζέλου. Καταλόγισε επίσης ευθύνες για την υπονόμευση του ηθικού του στρατού στον εκδότη της *Καθημερινής* και στη δημοσίευση του άρθρου του «Οίκαδε» της 14ης Αυγούστου. Είναι αμφίβολο όμως αν έφθασαν στο μέτωπο φύλλα με το άρθρο αυτό, καθώς η επίθεση είχε αρχίσει από την προηγούμενη και σύντομα ξεκίνησε η υποχώρηση του στρατού.⁸

Ασφαλώς σε σημεία της κατάθεσης του Κοιμήση είναι εμφανής η σκοπιμότητα της επίρριψης ευθυνών που θα διευκόλυναν την καταδίκη των Έξι. Είναι όμως ευδιάκριτη –και εδώ έγκειται η αξία της ως ιστορικού τεκμηρίου– και η σύγχυση, όπως και η ψυχική υπερδιέγερση του σώματος των αξιωματικών, μέρος του οποίου τελικά θα προσχωρούσε στο κίνημα Πλαστήρα-Γονατά. Ο Πλαστήρας φερόταν ως ο ηγέτης της κινήματος, ενώ συμμετείχαν –ή αναμενόταν ότι θα συμμετάσχουν– και αξιωματικοί που έγιναν γνωστοί κατά τη μεσοπολεμική εποχή ως «παράγοντες» του στρατεύματος, όπως οι Γονατάς, Παπαϊωάννου, Τσιπούρας και Τσιρογιάννης. Η προσπάθειά τους προσέκρουσε στον Στεργιάδη, τον οποίο οι εμπλεκόμενοι επέκριναν ότι τους «παράπλάνησε» σχετικά με τη δυνατότητα άμυνας της Σμύρνης. Το κίνημα αναβίωσε τις τελευταίες μέρες της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.⁹ Κατά την πορεία μονάδων όμως από το Νυμφαίο στον Τσεσμέ, όπου θα γινόταν η επιβίβαση σε πλοία για να διαπεραιωθούν οι δυνάμεις στη Χίο, ο Πλαστήρας αντιλήφθηκε ότι η αγα-

7. Απόσπασμα έκθεσης ταγματάρχη Μπακιρτζή, στο Κ. Αθάνατος [Κωνσταντίνος Καραμούζης], *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, Αθήνα 1923, σ. 10.

8. Κατάθεση Κοιμήση, στο *Η Δίκη των Έξι*, έκδοση της Πρωίας, Αθήνα 1931, σ. 177-184.

9. Κ. Αθάνατος, *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, ό.π., σ. 11.

νάκτηση είχε κορυφωθεί και ότι στη Χίο θα μπορούσε να μορφοποιηθεί σε στρατιωτική κίνηση.

Από τη Χίο ο Πλαστήρας ήλθε σε επαφή με αντίστοιχες μονάδες και ομόφρονές του στη Μυτιλήνη, ενώ ο βενιζελικός πυρήνας των Αθηνών έστειλε στη Χίο το δημοσιογράφο Κωνσταντίνο Καραμούζη για να αποκτήσει εικόνα των εξελίξεων εκεί.¹⁰ Στη Μυτιλήνη βρισκόταν από τις 3 Σεπτεμβρίου ο Γονατάς, ο οποίος διοικούσε ό,τι είχε απομείνει από το Α' Σώμα Στρατού. Αρχικά εκινείτο επιφυλακτικά. Στη Μυτιλήνη βρίσκονταν επίσης ο αντισυνταγματάρχης Πρωτοσύγγελος, ο αντισυνταγματάρχης Μαμούρης, ο ταγματάρχης Γράβαρης, ο ταγματάρχης Μάντακας και άλλοι κατώτεροι αξιωματικοί που θα συμμετείχαν στο κίνημα. Από αυτούς τις πρώτες μέρες πιο δραστήριος απεδείχθη ο αντισυνταγματάρχης Μαμούρης, ενώ σύνδεσμος με τους κατώτερους αξιωματικούς ήταν ο Βύρων Καραπαναγιώτης, εν συνεχεία σημαντικός στρατιωτικός και πολιτικός παράγων του βενιζελισμού, ο οποίος ήδη από τη Σμύρνη είχε έλθει σε συνεννόηση με τον Πλαστήρα.¹¹ Από τις 3 Σεπτεμβρίου ο Πλαστήρας επεδίωξε συνεννόηση με το στόλο, και από τις 5 Σεπτεμβρίου η απήχηση του κινήματος στο ναυτικό άρχισε να αυξάνεται. Στις 7 Σεπτεμβρίου ο στόλος ήταν πλέον στη διάθεση της επανάστασης, όπως θα απεκαλείτο το στρατιωτικό κίνημα από τους εμπλεκόμενους. Και στις 8 Σεπτεμβρίου ο Μπακιρτζής, ως επιτελής του Πλαστήρα, συνάντησε ταγματάρχες και λοχαγούς οι οποίοι εκπροσωπούσαν μονάδες σε επίπεδο μεραρχίας, ένδειξη ότι το κίνημα αναπτυσσόταν σε μεγάλο βαθμό εκτός της στρατιωτικής ιεραρχίας.¹²

Βρετανικές πηγές συμφωνούν ως προς το ότι το κίνημα στο στρατό είχε ως αφετηρία του τη Μικρά Ασία και προσθέτουν ότι συμμετείχε μεγάλος αριθμός αξιωματικών. Η συγκέντρωση των δυνάμεων που είχαν παραμείνει συντεταγμένες στη Χίο και τη Μυτιλήνη διευκόλυνε την οργάνωση της στρατιωτικής επέμβασης. Η βρετανική πρεσβεία παρατηρούσε όμως ότι αυτή η στρατιωτική επέμβαση είχε προκαλέσει μικρό ενθουσιασμό και ότι οι υποστηρικτές του Κωνσταντίνου παρέμεναν πολλοί· και, παρότι δεν είχαν αντισταθεί, δε θεωρούσαν την αποχώρησή του αναγκαία.¹³ Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώθηκε τους επόμενους μήνες, καθώς ο αντιβενιζελισμός ως παράταξη διατήρησε το μαζικό του έρεισμα και το στρατιωτικό καθεστώς αντιμετώπιζε με δισταγμό το ενδεχόμενο εκλογών. Ακόμα όμως κι όταν απο-

10. Απόσπασμα έκθεσης ταγματάρχη Μπακιρτζή, στο ό.π., σ. 12-13.

11. Κ. Αθάντος, *Το εθνικόν κίνημα Χίου και Μυτιλήνης*, ό.π., σ. 13, 30.

12. Απόσπασμα έκθεσης ταγματάρχη Μπακιρτζή, στο ό.π., σ. 24, 29, 38-39.

13. Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 1 Οκτωβρίου 1922, C 14903, FO 371/7586.

φάσιζε να προχωρήσει σε αυτές, αισθάνθηκε την ανάγκη να εισαγάγει ένα εκλογικό σύστημα που ευνοούσε κραυγαλέα το βενιζελισμό.

Αυτά εντούτοις αφορούν τις απώτερες εξελίξεις. Το ενδιαφέρον της μελέτης αυτής εντοπίζεται στη μεταχείριση της ηγεσίας του αντιβενιζελισμού.

Ο φανατισμός ήταν έντονος. Βενιζελικοί παράγοντες προειδοποιούσαν τη βρετανική πρεσβεία ότι, αν ο Κωνσταντίνος δεν παραιτείτο, θα ακολουθούσε αιματοχυσία. Η παρουσία του Γονατά, ο οποίος θεωρείτο βασιλόφρονας, ήταν κάπως καθησυχαστική, όταν προκηρύξεις με την υπογραφή του έπεσαν από αεροπλάνα στις 13 Σεπτεμβρίου. Την επομένη ο βασιλιάς και η κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου αποδέχθηκαν το τελεσίγραφο της Επαναστατικής Επιτροπής, η οποία είχε απαιτήσει την παραίτησή τους ενώ βρισκόταν στο πολεμικό πλοίο «Λήμνος» ανοιχτά του Λαυρίου. Ο στρατηγός Κωνσταντινόπουλος ήταν βέβαια έτοιμος να προβάλει ένοπλη αντίσταση, στηριζόμενος σε πιστές στο καθεστώς μονάδες της Αττικής, αλλά η παραίτηση του Κωνσταντίνου είχε ως συνέπεια να εγκαταλείψει τα σχέδιά του. Ταυτόχρονα μια τριανδρία αποτελούμενη από τους βενιζελικούς στρατηγούς Μαζαράκη, Γαργαλίδη και Πάγκαλο εγκατεστάθη στα γραφεία του *Ελευθέρου Βήματος* για να συντονίσει τις κινήσεις πιστών στο βενιζελισμό μονάδων και των επαναστατικών δυνάμεων που αναμένονταν στην Αττική. Ήταν μια ένδειξη, κατά τη βρετανική πρεσβεία, ότι ο βενιζελισμός προσπαθούσε να θέσει υπό έλεγχο ένα κίνημα το οποίο δεν ήταν ιδιαίτερα θερμό απέναντι στο Κόμμα των Φιλελευθέρων.

Το απόγευμα της 14ης και το πρωί της 15ης Σεπτεμβρίου αποβιβάστηκαν στο Λαύριο οι μονάδες που είχαν επαναστατήσει, οι οποίες ανέρχονταν στους 12.000 περίπου άνδρες. Κατέλαβαν την Αθήνα χωρίς να συναντήσουν αντίσταση και ανακοίνωσαν ότι η εξουσία είχε περιέλθει στην Επαναστατική Επιτροπή, αποτελούμενη από τους Πλαστήρα, Γονατά και Φωκά, με τους δύο πρώτους να δεσπόζουν και τον τρίτο να είναι το λιγότερο βαρύνον μέλος. Οι Γούναρης, Θεοτόκης και Πρωτοπαπαδάκης συνελήφθησαν στις 15 Σεπτεμβρίου, και πολύ σύντομα ακολούθησαν και άλλες συλλήψεις.¹⁴

Η γαλλική πρεσβεία συμμεριζόταν την εκτίμηση ότι η σύνθεση των υποστηρικτών της επανάστασης ποίκιλλε. Ήταν, σημείωνε, κίνημα εθνικό που είχαν δημιουργήσει βενιζελικοί. Η ευρύτητα όμως του κινήματος και η άμεση επιτυχία του οφειλόταν στο γεγονός ότι συμμετείχε μια σημαντική μερίδα βασιλοφρόνων αξιωματικών.¹⁵

14. Ό.π.

15. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Καί' Ορσέ, 25 Οκτωβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

Με την επικράτηση του κινήματος των Πλαστήρα-Γονατά, η λεγόμενη Επαναστατική Επιτροπή δεν επειγόταν να σχηματίσει κυβέρνηση, αλλά να οδηγήσει την πολιτική ηγεσία του αντιβενιζελισμού στο εκτελεστικό απόσπασμα. Η βρετανική και γαλλική παρέμβαση απέτρεψε την εκτέλεση με συνοπτικές διαδικασίες, αλλά δε ματαίωσε την εξέλιξη της υπόθεσης.¹⁶ Οι Βρετανοί, πράγματι, αμφέβαλλαν κατά πόσο η ηγεσία του στρατιωτικού καθεστώτος θα ήταν σε θέση να ελέγξει μέχρι τέλους τους υποστηρικτές της.¹⁷ Εξάλλου ο Πλαστήρας είχε δεσμευτεί στους Πάγκαλο και Οθωναίο, πρωταγωνιστές της κίνησης για τη δίκη και καταδίκη των Έξι, ότι η όποια απόφαση του στρατοδικείου θα εκτελείτο.¹⁸

Στο τέλος Οκτωβρίου, εν όψει της έναρξης της δίκης στο έκτακτο στρατοδικείο, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών προειδοποιούσε τον Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο ότι οι πολιτικές επιπτώσεις της τιμωρίας πολιτικών σφαλμάτων θα ήταν αρνητικές. Τίποτε δε δικαιολογούσε την επιβολή θανατικής ποινής.¹⁹ Ακόμα και η γαλλική πρεσβεία, που δε διακρινόταν για οποιοδήποτε αίσθημα αλληλεγγύης προς τους κατηγορούμενους, παρατηρούσε με ωμή ειλικρίνεια ότι η δίκη ήταν «μέσο εκφοβισμού» και προσέθετε ότι, στο βαθμό που η μέλλουσα εκλογική διαδικασία παρουσιαζόταν απρόβλεπτη, θα εγκαταλείπονταν και οι διαταγμοί στην υπόθεση της καταδίκης.²⁰ Πρωταγωνιστής αυτής της καταδίκης φερόταν ο στρατηγός Πάγκαλος, ο οποίος χαρακτηριζόταν από τη γαλλική πρεσβεία «αδίστακτος» και «επικίνδυνος» για την κυβέρνηση. Εκτιμάτο ότι στόχος του με την εκτέλεση των Έξι ήταν να εντυπωσιαστεί ο γαλλικός παράγων και να τρομοκρατηθεί ο αντιβενιζελισμός. Επίσης να διευκολυνθεί η πραξικοπηματική επιβολή της δημοκρατίας και να βρεθεί το εκλογικό σώμα ενώπιον τετελεσμένου.²¹

Η Επαναστατική Επιτροπή δεν αποδέχθηκε τη βρετανική σύσταση. Η επιτυχία, σημείωνε, της επανάστασης του Σεπτεμβρίου συνίστατο στην επαναφορά της «ηρεμίας» και της «εμπιστοσύνης», καθώς και στην επιβολή «σιωπής» στους υποστηρικτές του Κωνσταντίνου. Η βρετανική παρέμβα-

16. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, Αθήνα 1955, τόμ. Α', σ. 12-13· και Foreign Office Minute, 2 Δεκεμβρίου 1922, C 16549, FO 371/7588.

17. Lindley (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 28 Σεπτεμβρίου 1922, C 13626, FO 371/7586.

18. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ό.π., τόμ. Α', σ. 14.

19. Foreign Office Minute, 11 Νοεμβρίου 1922, C 15418, FO 371/7586.

20. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 26 Οκτωβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

21. Ό.π., 25 Οκτωβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

ση εναντίον των εκτελέσεων υποκινούσε τους «αντιδραστικούς», προσετίθετο. Έτσι η επανάσταση έχανε έδαφος, καθώς η προπαγάνδα στις τάξεις του στρατού αλλά και μεταξύ των κατώτερων τάξεων και των προσφύγων ήταν εντατική. Αν οι θανατικές ποινές δεν εκτελούνταν, τότε το καθεστώς θα διαλυόταν και θα επακολουθούσε χάος. Αν συνέβαινε όμως το αντίθετο, τότε η αντίδραση θα εξαφανιζόταν και νέες εκλογές θα επικύρωναν το έργο της επανάστασης. Ταυτόχρονα ένας τακτικός στρατός θα ήταν ικανός να πολεμήσει σε έκτακτη περίπτωση, υπαινιγμός ότι το νέο καθεστώς θα μπορούσε να είναι χρήσιμο στο Λονδίνο αν δε βρισκόταν μια διευθέτηση με τους Τούρκους εθνικιστές, που εμφανίζονταν απαιτητικοί στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για τη σύναψη νέας συνθήκης ειρήνης. Ο υπουργός Εξωτερικών Πολίτης μετέφερε στους Βρετανούς την εντύπωσή του ότι η επανάσταση δεν ήταν κύρια της κατάστασης παρά μόνο υπό προϋποθέσεις. Ανησυχούσε ιδίως από την παρουσία χιλιάδων αξιωματικών που είχαν δοκιμαστεί στη Μικρά Ασία και οι οποίοι δε θα υπέκυπταν εύκολα, ιδίως σε παρέμβαση ξένης δύναμης. Στο πλαίσιο αυτό δεν αποκλειόταν κάποια «ανεύθυνη πράξη» η οποία θα οδηγούσε στην αναρχία.²² Συνεπώς τα κίνητρα που ώθησαν το στρατιωτικό καθεστώς προς την επιβολή και την εκτέλεση των θανατικών ποινών ήταν η ανησυχία για μια γενικευμένη κοινωνική απειθαρχία –η αναφορά στα κατώτερα στρώματα και τους πρόσφυγες είναι σαφής–, η πιθανότητα στρατιωτικής ανυπακοής και το μέλημα εξουδετέρωσης του αντιβενιζελισμού.

Η γαλλική πλευρά αποφάσισε να μην παρέμβει υπέρ των κατηγορουμένων. Ο Γάλλος πρεσβευτής στην Αθήνα ενημέρωσε το Παρίσι για το βρετανικό διάβημα-σύσταση και για το γεγονός ότι ο Πολίτης ήταν σαφής πως ούτε ο ίδιος ούτε η ηγεσία της επανάστασης μπορούσαν να κινηθούν εναντίον των αδιάλλακτων αξιωματικών. Είχε υποβληθεί όμως η ιδέα στη βρετανική πλευρά ότι οι εκτελέσεις θα μπορούσαν να αποφευχθούν αν το Λονδίνο διασφάλιζε ότι οι κατηγορούμενοι, αφού θα απομακρύνονταν από την ελληνική επικράτεια, δε θα επέστρεφαν ποτέ. Η βρετανική κυβέρνηση όμως δεν ήταν διατεθειμένη να προβεί σε τέτοια συνεννόηση.²³

Η ιδέα της αυτοεξορίας ανήκε στον Αλέξανδρο Ζαΐμη, πιθανότερη επιλογή για την πρωθυπουργία όταν το στρατιωτικό καθεστώς θα επεδίωκε την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό. Ο Ζαΐμης είχε εκφράσει στον Λίντλεϋ την αμφιβολία του για το κατά πόσο ήταν δυνατό να διασωθούν όλοι

22. Σημείωμα Πολίτη προς λόρδο Curzon, 15 Νοεμβρίου 1922, C 15943, FO 371/7587.

23. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 17 Νοεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

οι κατηγορούμενοι από την εκτέλεση και ρωτούσε αν η βρετανική κυβέρνηση μπορούσε να εγγυηθεί τη μη επάνοδό τους στην Ελλάδα και στην ελληνική πολιτική. Ο Λίντλεϋ ζήτησε οδηγίες επί του θέματος από το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών, και επανήλθε οκτώ μέρες αργότερα, αλλά η βρετανική κυβέρνηση δίσταζε να αναλάβει δέσμευση για τη συμμόρφωση των Ελλήνων πολιτικών στο διηνεκές. Η απροθυμία αυτή ενδεχομένως αντανάκλαται και στο γεγονός ότι οι σχετικές οδηγίες προς τον Λίντλεϋ για καταφατική απάντηση δόθηκαν πολύ αργά, αφού η εκτέλεση είχε ήδη λάβει χώρα.²⁴

Από γαλλικής πλευράς ο πρωθυπουργός Πουανκαρέ ενημέρωσε το Γάλλο πρεσβευτή ότι ο Πολίτης είχε τη γνώμη πως τα διαβήματα θα δυσχέραιναν την παροχή χάριτος μετά από καταδίκη, και στο πλαίσιο αυτό ενέκρινε την αποχή του πρεσβευτή του από το βρετανικό διάβημα.²⁵ Στην πραγματικότητα όμως η γαλλική συλλογιστική ήταν πιο σύνθετη. Σύμφωνα με ανάλυση του Foreign Office, στην ελληνική πολιτική σκηνή διακρίνονταν τρία ρεύματα – ένα των δημοκρατικών, που είχε τη γαλλική υποστήριξη· ένα άλλο το οποίο συνιστούσαν ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι και υποστηριζόταν από τη Βρετανία· και ένα τρίτο, αντιβενιζελικό, υπό τον Μεταξά, που είχε την υποστήριξη της Ιταλίας.²⁶ Δεν είναι παράλογο να εικάσει κανείς ότι, ακόμα και αν η βρετανική εκτίμηση για γαλλική υποστήριξη στους δημοκρατικούς του Αλέξανδρου Παπαναστασίου ήταν υπερβολική, το Παρίσι δε θα ήθελε να αποξενώσει μια μερίδα στρατιωτικών η οποία φερόταν να διαθέτει επιρροή στο καθεστώς και απέβλεπε στο γαλλικό παράγοντα, σε αντίθεση με τον Βενιζέλο, που εξακολουθούσε να είναι προσανατολισμένος, εν όψει και της συνδιάσκεψης της Λωζάννης, στο βρετανικό παράγοντα. Πέραν αυτών, κατά τους Γάλλους, στη συλλογιστική των μελών της Επαναστατικής Επιτροπής βάραινε η εκτίμηση ότι οι βασιλόφρονες θα διατηρούσαν το μηχανισμό τους εν όψει των εκλογών, και προκειμένου να αποθαρρυνθούν ήταν επιβεβλημένη η καταδίκη της ηγεσίας του αντιβενιζελισμού. Ακόμα και αυτό όμως ενδεχομένως να μην ήταν αρκετό, και θα μπορούσε να ακολουθήσει η πραξικοπηματική ανακήρυξη της δημοκρατίας.²⁷

24. Foreign Office Minute, 2 Δεκεμβρίου 1922, C 16549, FO 371/7588.

25. Poincare (Και ντ'Ορσέ) προς De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών), 17 Νοεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

26. Foreign Office Minute, 30 Οκτωβρίου 1922, C 14800, FO 371/7586.

27. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 20 Νοεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

Αυτό είναι το πλαίσιο που εξηγεί τα γεγονότα που ακολούθησαν. Ο βρετανικός παράγων παρακίνησε τον Βενιζέλο, που βρισκόταν στη Λωζάννη, να παρέμβει στην Αθήνα ώστε να ματαιωθεί η εκτέλεση των θανατικών ποινών. Ο Βενιζέλος απάντησε ότι απέστειλε στην Αθήνα το Βρετανό πλοίαρχο Τάλμποτ προκειμένου να ασκήσει επιρροή προς την επιθυμητή κατεύθυνση, αλλά ο Κάρζον παρατήρησε ότι αυτό δεν ήταν αρκετό. Ο Βενιζέλος απείλησε τότε με παραίτηση από την εκπροσώπηση της Ελλάδας στη συνδιάσκεψη ειρήνης και ο Κάρζον απάντησε ότι δεν μπορούσε να αναλάβει αυτή την ευθύνη. Τελικά ο Βενιζέλος συμφώνησε να αποστείλει τηλεγράφημα στην Αθήνα στο οποίο θα εξηγούσε στην επαναστατική ηγεσία τις δυσχέρειες που θα του δημιουργούσε στη Λωζάννη η εκτέλεση των ποινών.²⁸

Όπως είναι γνωστό, το τηλεγράφημα αυτό παρελήφθη στην Αθήνα μετά τις εκτελέσεις, κάτι που ο αντιβενιζελισμός απέδωσε σε σκοπιμότητα.²⁹ Ένας αναμφισβήτητος βενιζελικός ιστορικός, ο Γρηγόριος Δαφνής, παρατηρούσε αργότερα ότι, ακόμα και αν το τηλεγράφημα είχε σταλεί στην Αθήνα πριν τις εκτελέσεις, το περιεχόμενό του δεν ήταν τέτοιο ώστε να μπορέσει να ανατρέψει την πορεία των γεγονότων. Ο Βενιζέλος αναφερόταν μόνο στις δυσχέρειες που θα του προκαλούσε στη συνδιάσκεψη η εκτέλεση των Έξι, δεν απειλούσε καν με παραίτηση.³⁰ Η στάση του ήταν τουλάχιστον διφορούμενη, ενώ και γαλλικές πηγές, ο ίδιος ο Πουανκαρέ, αναφέρονταν σε πληροφορίες «από μυστικές πηγές» που υποστήριζαν ότι ο Βενιζέλος είχε συμβουλευθεί την εκτέλεση τριών από τους Έξι.³¹ Κατά τον Δαφνή όμως ούτε αυτό ισχύει: Ο Βενιζέλος είχε δεχθεί εισηγήσεις του Νικολάου Πολίτη και του Εμμανουήλ Ρέπουλη να παρέμβει στον Πλαστήρα ώστε να εκτελεστούν μόνο δύο από τους καταδικασθέντες, αλλά ούτε σε αυτό είχε συμφωνήσει. Εξ αυτού ο Δαφνής συμπεραίνει ότι ο Κρητικός πολιτικός ήταν υπέρ των εκτελέσεων, κάτι που πράγματι επιβεβαιώνει και μεταγενέστερη επιστολή του Βενιζέλου, του Ιανουαρίου του 1929, προς τον αρχηγό των Λαϊκών Παναγή Τσαλδάρη με την οποία χαρακτήριζε μεν σφάλμα τις εκτελέσεις, παρά ταύτα η επανάσταση του 1922 είχε προσφέρει υπηρεσίες στο έ-

28. Curzon (Λωζάννη) προς Foreign Office, 28 Νοεμβρίου 1922, C 16439, FO 371/7588.

29. Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου δημοσιεύθηκε αργότερα στον αθηναϊκό Τύπο (βλ. π.χ. την *Πρωία* της 1ης Νοεμβρίου 1926, στο Αρχείο Γεωργίου Στρέιτ, ΕΛΙΑ, φάκ. 19.7) και συνοδεύθηκε με την παρατήρηση ότι είχε σταλεί μετά τις εκτελέσεις.

30. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ό.π., τόμ. Α', σ. 15.

31. Poincare (Και ντ'Ορσέ) προς γαλλική αντιπροσωπεία στη συνδιάσκεψη της Λωζάννης, 29 Νοεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

θνος. Εξάλλου ήταν αμφίβολο κατά πόσο ο χειραφετημένος από τον ιδρυτή του βενιζελισμός θα πειθαρχούσε σε σχετική σύσταση του Βενιζέλου.³²

Ο Πλαστήρας και ο υπουργός Στρατιωτικών υποσχέθηκαν πάντως στον πλοίαρχο Τάλμποτ ότι δεν επρόκειτο να εκτελεστεί ο πρίγκιπας Ανδρέας, ένδειξη της συμβολικής βαρύτητας που διατηρούσε ακόμα η μοναρχία.³³

Ο Πλαστήρας θα παρέμενε μόνος αρχηγός της επανάστασης, τίτλος που δεν είχε κάποια αντιστοιχία στην πολιτειακή τάξη, αλλά αντανakλούσε την ηγετική του θέση και επιρροή μεταξύ των στρατιωτικών που κυβερνούσαν, ενώ ο Γονατάς θα αναλάμβανε πρωθυπουργός στη θέση του Σωτηρίου Κροκιδά προκειμένου να υπάρξει κυβέρνηση η οποία θα αναδεχόταν την ευθύνη της εκτέλεσης των Έξι. Υπουργός Στρατιωτικών στο νέο κυβερνητικό σχήμα θα ήταν ο εκφραστής των πλέον αδιάλλακτων αξιωματικών Θεόδωρος Πάγκαλος.³⁴ Ταυτόχρονα ο Πλαστήρας και το υπουργικό συμβούλιο το οποίο είχε σχηματίσει ο Γονατάς τόνισαν ότι, σε περίπτωση που ο Βενιζέλος πραγματοποιούσε την απειλή του και παραιτείτο από την εκπροσώπηση της Ελλάδας στη Λωζάννη, θα παραιτούνταν και αυτοί, με επακόλουθο το χάος και την αναρχία, κάτι με το οποίο συμφώνησαν τόσο ο Τάλμποτ όσο και ο Βρετανός επιτετραμμένος στην Αθήνα Μπέντινκ.³⁵

Γαλλικές πηγές επιβεβαίωναν ότι η πλειοψηφία των νέων αξιωματικών που πρόσκειντο στο στρατιωτικό καθεστώς επέμεναν στην εκτέλεση, θεωρώντας ότι σε άλλη περίπτωση η επανάσταση θα παρέμενε ατελής. Αυτή η τάση εκπροσωπούνταν από τον Πάγκαλο, ενώ και ο Πλαστήρας εθεωρείτο από τους Γάλλους φορέας αυταρχικών αντιλήψεων. Στη σκέψη του αρχηγού καθώς και άλλων στελεχών του καθεστώτος επικρατούσε η αντίληψη ότι οι συνεχείς μεταβολές της λαϊκής διάθεσης καθιστούσαν ατελή την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, με πρόσφατη την εμπειρία των εκλογών του 1920.³⁶

Οι αξιωματικοί αυτοί, κατά βρετανικές εκτιμήσεις, ανέρχονταν στην περιοχή των Αθηνών σε 1.000-2.000 και είχαν επηρεαστεί από τη συμπεριφορά του Βενιζέλου, ο οποίος, μην παρεμβαίνοντας κατά τη διάρκεια της δικής, και δεδομένων των καλών σχέσεών του με το βρετανικό παράγοντα,

32. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ό.π., τόμ. Α', σ. 19-20.

33. Bentinck (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 29 Νοεμβρίου 1922, C 16410, FO 371/7587.

34. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 27 Νοεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 57.

35. Bentinck (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 1 Δεκεμβρίου 1922, C 16398, FO 371/7587.

36. De Marcilly (γαλλική πρεσβεία Αθηνών) προς Και ντ'Ορσέ, 3 Δεκεμβρίου 1922, AMAE, Grèce 1918-1940, 58.

έδινε την εντύπωση ότι δε θα εδημιουργείτο κάποιο θέμα στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας. Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί και η «ελάχιστη αποκρουστική» έγκριση, όπως τη θεωρούσε η βρετανική πρεσβεία, των εκτελέσεων από τους Γάλλους.³⁷

Ως κατακλείδα, ακόμα και αν υποτεθεί ότι η εκτέλεση των Έξι εξυπηρέτησε τη σκοπιμότητα την οποία υποτίθεται ότι εξυπηρετούσε, κάτι που είναι τουλάχιστον αμφίβολο, η βαθύτερη ηθική της απαξία παραμένει. Αυτό το στοιχείο είχε πολιτικές συνέπειες: Η δυνατότητα να αντιμετωπιστεί το εθνικό σχίσμα εξανεμίστηκε, η αβασίλευτη δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκε μονομερώς το 1924 είχε μειωμένη νομιμοποίηση, ενώ δεν υπήρξε μια βαθύτερη διάγνωση των αιτίων της ελληνικής ήττας στη Μικρά Ασία, καθώς η Μικρασιατική Καταστροφή θα ήταν μέρος της ενεργού πολιτικής διαμάχης τουλάχιστον έως την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του 1936.

37. Bentinck (βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, αρ. 679, 2 Δεκεμβρίου 1922, C 16975, FO 371/7589.